

Deo treći

NEUSPELE BORBE ZA KUPRES

1. — Pripreme za napad i ispadi Crne legije

Prema planu Vrhovnog štaba trebalo je da se, posle oslobođenja Livna, težište dejstava udarne grupe brigada prenese prema Kupresu, da bi se, zauzećem ovog jakog neprijateljevog uporišta, stvorili što povoljniji uslovi za uspešna dejstva u dolini Vrbasa. Još dok je južna kolona vodila borbe sa Crnom legijom oko Sujice, Duvna i Livna, pripremajući se da ova mesta oslobodi, u rejonu Kupresa se već nalazila 2. proleterska brigada sa delovima 3. krajiškog odreda. Ova je brigada u dva maha pokušavala da zauzme Kupres; pri drugom pokušaju ona je čak bila blizu uspeha. Ali su se ipak sva njena nastojanja završila bez željenih rezultata. Njeni bataljoni, iznureni, proređeni, s malo municije, bili su primorani da obustave napade i da se povuku od Kupresa i Zlosela dublje na severozapad, na liniju Demirovac — Maglaj — s. Rastičevo, ostavivši, i dalje, van kontrole važnu komunikaciju Kupres — Bugojno. Vrhovni komandant, koji je s jednakom pažnjom pratio situaciju kod svih brigada (kako kod 1. i 3. brigade u rejonu Sujice, Duvna i Livna, tako i kod 2. brigade u rejonu Kupresa i 4. brigade kod Prozora i Gornjeg Vakufa) nestrpljivo je očekivao napad na Kupres, jer je sasvim opravdano cenio da bi pad tog mesta imao vanredno veliki značaj. Pa ipak, on se bojao da za takvu akciju neće biti dovoljne snage koje su se tamo nalazile (2. proleterska i delovi 4. proleterske brigade i 3. krajiškog odreda), te je naredio komandantu Operativnog štaba za Bosansku krajinu da ubrza pokret 1. krajiške brigade, kako bi ona što pre stigla da učestvuje u predviđenoj akciji. Iako je smatrao da s napadom treba čekati do pristizanja 1. krajiške brigade ili do okončanja borbi za Livno, on je ipak Štabu 2. proleterske brigade dao određene ruke, da se po svom nahodjenju odluči: bilo za napad, bilo samo za uznemiravanje

kupreške posade. Obraćajući se, 4. avgusta u 10 časova, svom predstavniku kod Štaba 2. proleterske brigade, vrhovni komandant je pisao:

»Prema situaciji kod naših snaga i neprijatelja procenite sami da li možete učiniti nešto više do jedino demonstraciju prema Kupresu i prekid komunikacije Kupres — Bugojno. Ostavlja se tebi da proceniš i odlučiš. Mi smo za demonstraciju i održavanje položaja do dolaska Udarne krajiške ili do likvidacije Livna, ako ona slučajno ne stigne pre... Municije trenutno nemamo da bismo mogli poslati, jedino da pokušamo ako Peko ima da vam on do-
turi... Trećem bataljonu 4. brigade sa četom »Zirojević« naredićemo po četvrti put da dođe na V. Stožer i da se poveže sa vašim bataljonima«.¹

Vrhovni štab nije imao tačne podatke o neprijateljevoj posadi u Kupresu jer nije bio obavešten da su, u međuvremenu, u varošicu pristigla nova pojačanja. On nije verovao — kako stoji u jednom njegovom pismu od istog dana — »u neku novu Francetićevu ekspediciju«, jer je neprijatelj, po njegovom mišljenju, jedva prikupio, čak iz Sarajeva, »ovu šaku jada« s kojom je pokušao da se suprotstavi proleterskim brigadama i da zadrži njihovo nastupanje².

Vrhovni komandant je, dakle, bio više sklon odluci da se sačeka do pristizanja 1. krajiške brigade, u kom bi slučaju u napadu na Kupres učestvovali 2. proleterska i 1. krajiška brigada, 3. bataljon 4. proleterske brigade³ i delovi 3. krajiškog odreda — snage koje su ulivale nadu da će napad uspeti. Tu sugestiju su prihvatili predstavnik Vrhovnog štaba i Stab 2. proleterske brigade, a s njom su se složili i komandant Operativnog štaba za Bosansku krajinu (koji se, po povratku iz Vrhovnog štaba, zadržao u Štabu 2. proleterske brigade) i komandant 3. krajiškog odreda. No, zanimljivo je da je njihova procena situacije oko Kupresa i Bugojna bila previše optimistička. Smatrajući da su železnička pruga Jajce — Bugojno i drum Bugojno — Kupres prekinuti i da su time neprijateljevi garnizoni Bugojno i Kupres lišeni pomoći, oni su bili skloni uverenju da će biti lako izvodljivo ne samo zauzimanje Ku-

¹ Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 73.

² Pismo Vrhovnog štaba od 4. avgusta u 10 časova upućeno načelniku Vrhovnog štaba (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 74).

³ U naređenju od 4. avgusta u 11,30 časova vrhovni komandant je postavio zadatak Štabu 4. proleterske brigade da nastavi demonstrativne napade prema Bugojnu, »jer ćemo time donekle maskirati mesta i jačinu naših snaga kao i naše namere«, a da svoj 3. bataljon uputi na Veliki Stožer, najjači zemljišni objekat, istočno od Kupresa, da bi ga poseo i držao do dolaska 1. krajiške brigade, s kojom će, potom učestvovati u napadu na Kupres (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 75).

presa, za koji su mislili da će biti »uzgredni zadatak«, nego i zauzimanje Bugojna⁴.

Ovakva je procena, očigledno, bila pogrešna. Komunikacija Jajce — Bugojno nije bila od većeg značaja za garnizone u Bugojnu i Kupresu, jer su pojačanja u ta mesta pristizala isključivo preko Travnika. A i verovanje da je drum Bugojno — Kupres prekinut⁵ nije imalo osnova, jer su ustaše upravo toga dana, uz pomoć oklopnih kola, prokrčile put i uspostavile saobraćaj⁸. I ocena snage neprijateljeve posade u Kupresu nije bila tačna. Verovalo se da su u borbama u toku poslednja četiri dana ustaše imale, »po najskromnijoj proceni«, najmanje 200 mrtvih i, prema tome, još veći broj ranjenih⁷, te da tako oslabljena posada neće moći da odoli napadu u kome bi učestvovala i 1. krajiška brigada. »Dolazak Krajiške udarne brigade« — pisao je predstavnik Vrhovnog štaba — »omogućiće svršavanje zadatka na ovom terenu i dalje prenošenje zadatka bilo ka Bugojnu ili drugoj strani... Mi samo čekamo Krajišku udarnu te da završimo ovu stvar«.

Istog dana su kuriri Operativnog štaba doneli vest da su zauzeta mesta Sanica i Sanski Most⁸. Mada se nije znalo koje su jedinice postigle taj uspeh, ipak se došlo do pretpostavke da je možda u tim borbama učestvovala i 1. krajiška brigada, što bi značilo da bi se za nekoliko dana morao dogoditi njen dolazak u rejon Kupresa. Izveštavajući o tome vrhovnog komandanta, predstavnik Vrhovnog štaba je izrazio svoje uverenje da zakašnjenje 1. krajiške brigade i, u vezi s tim, odgađanje napada

⁴ Predstavnik Vrhovnog štaba je 4. avgusta pisao vrhovnom komandantu sledeće:

»Zahvatanje ili bar onemogućavanje komunikacija Bugojno — Šujica — Duvno — Livno i uzgredni zadatak likvidacije Zlosela — Kupres oslobađa veći deo naših snaga za sprovođenje plana o zauzimanju Livna, dok pitanje Bugojna postaje sporednije, ali i mnogo lakše za rešenje, s obzirom na njegovu izolaciju od pravca Jajca i pravca Livna i naš pritisak od pravca Prozor — G. Vakuf« (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 76).

⁵ U navedenom pismu vrhovnom komandantu je stajalo:

»Jutros javlja Ljubiša (Urošević — prim. M. L.), komandant 1. bataljona, da izgleda da su uspostavili saobraćaj, no to bez detalja, tako da to nije sigurno, pošto je put uglavnom porušen na delu Koprivnica — Bugojno, a on osmatra samo deo Kupres — Koprivnica« (Isto).

⁶ Izveštaj komandira žandarmerijske stanice iz Kupresa od 3. avgusta (Arhiv VII, k. 148, br. reg. 33/2—1).

⁷ Prema izveštaju komandira žandarmerijske stanice iz Kupresa od 3. avgusta ustaše su u borbama oko Kupresa, od 28. jula do 3. avgusta, imale 20 poginulih i 16 ranjenih. Podatak je verovatno tačan (Arhiv VII, k. 148, br. reg. 33/2—1).

⁸ Vest je bila samo delimično tačna: tada nije bio oslobođen Sanski Most, već Ključ.

neće otežati situaciju, nego će, naprotiv, vest o padu tih mesta u dolini Sane imati negativno dejstvo na ustaše u Kupresu i Bugojnu, koji su se već osećali ugroženim.

Posle neuspelih pokušaja da zauzme Kupres i Zlosela, 2. proleterska brigada, sa delovima 3. krajiškog odreda (Udarom četom, jačine 110 boraca, Kupreškom četom, jačine 64 borca, i oko 60 boraca četničkog Gvozdenog bataljona), povukla se ka Blagaju radi odmora i pripreme za novi napad. Njeni borci su u proteklim borbama bili znatno iscrpljeni i ostali s malo municije⁹. Jači delovi 2. proleterske brigade bili su istureni na visovima Demirovcu i Maglaju, zatim ispred sela Rastičeva i na grebenu Japage, oko 10—15 km severno i severozapadno od Kupresa, sa zadatkom da osmatraju aktivnost neprijatelja u Kupresu i u obližnjim selima i da vrše obezbeđenje glavnine koja se nalazila u rejonu Blagaja i Novog Sela. Jaki zemljišni objekti Mala i Velika Vrata, Mala Plazenica i Mali i Veliki Stožer, koji se sa severne, severoistočne i istočne strane uzdižu iznad Kupresa, ostali su neposednuti. Međutim, po uverenju Štaba brigade, svi su se ti objekti mogli vrlo lako i bez žrtava zauzeti, ali ne i održati. Manji delovi Kupreške i Udarne čete 3. krajiškog odreda su, doduše, kontrolisali Velika Vrata, ali su oni bili isuviše slabi da bi mogli sprečiti saobraćaj između Kupresa i Bugojna. Pukovnik Šimić je iskoristio tu okolnost: u toku 2. i 3. avgusta su njegove jedinice iz Kupresa vršile nasilna izviđanja u pravcu Velikih Vrata i duž komunikacije ka Bugojnu, a snage iz Bugojna su bile aktivne u svojim ispadima u pravcu Kupresa. Do jačih borbi na Velikim Vratima došlo je 3. avgusta, kada se jedno jače odeljenje ustaša probilo iz Kupresa u Bugojno da bi oslobodilo komunikaciju i izvršilo prihvat transportne kolone s municijom i namirnicama. U borbama u toku 2. i 3. avgusta delovi 3. odreda su imali samo tri ranjena, dok je neprijatelj pretrpeo znatne gubitke: 32 izbačena iz stroja. Dejstva ustaša pratila je i avijacija, bombardujući sela Gornje Vukovsko, Ravno, Rilić, Blagaj, Janj, Mračaj i planine Cincar, Radušu, Veliki Stožer¹⁰.

⁹ U pomenutom pismu predstavnika Vrhovnog štaba je stajalo:

»Ali mora se priznati da je fizička kondicija 2. brigade dosta opala. Sem toga oni su najslabije obučeni i odeveni. Ovde je kraj koji im to ne može pružiti. Hrana se svodi na malo hleba, mesa i klot čorbu... Šteta što ovi naši ne vrše direktno ometanje opravke druma (odnosi se na drum Kupres — Bugojno — prim. M. L.), morajući da štede municiju (ima puškomitraljeza bez municije)...« (Zbornik, tom II, knj. 5. dok. br. 76).

¹⁰ Bojna relacija 9. pešadijskog puka za avgust (Arhiv VII, k. 56, br. reg. 9/2—8).

Tako je 4. avgusta, istog dana kad su 1. i 3. proleTERSka brigada napale Livno, 2. proleTERSka brigada stajala kod Kupresa čekajući dolazak 1. krajiške brigade, uverena da joj ne preti nikakva opasnost. »Opasnost napada od strane ustaša mislim ne postoji sa ovakvom situacijom« — tako je, sarauvereno, predstavnik Vrhovnog štaba, u pomenutom pismu, obavestio vrhovnog komandanta, uz obrazloženje da se ustašeneće usuditi da nastupaju brisanim prostorom Kupreškog polja, a da će im propasti svaki pokušaj da zauzmu Maglaj i Demirovac.

Međutim, pukovnici Šimić i Francetić su mislili drukčije. Njima je bilo jasno da se Kupres i Zlosela ne mogu odbraniti samo pasivnim iščekivanjem napada, već je potrebno, uporedo sa učvršćenjem odbrane, preduzeti i ispade prema položajima partizana, s ciljem da se njihove jedinice odbace što dalje od grada, da im se nanese što veći gubici i da se njihovi štabovi nateraju da odustanu od namere da napadaju Kupres. U toku 3. i 4. avgusta ustaše su preduzele užurbane i intenzivne mere da bi otklonile rušenja i prepreke na drumu Kupres — Bugojno, kako bi ga osposobile za saobraćaj i za transportovanje novih pojačanja. Istovremeno je, 3. avgusta u 10 časova, Šimić javio komandantu 3. domobranskog korpusa da partizani pale sva muslimanska i katolička sela oko Kupresa, te je zahtevao da avioni bombarduju sela u kojima se nalaze partizani. Njegov zahtev je bio uslišen: sledećeg dana domobranski avioni su bombardovali i mitraljirali sela Ravno, Gornje i Donje Vukovsko, Rilić, Zanoljinu, Blagaj, Čardak, Mrđanovce i Novo Selo, te čitav rejon oko Kupresa izviđali da bi otkrili položaje i kretanje partizana. Mitraljezi su prinudili avione da lete na većoj visini, čime su umanjili efikasnost njihovih dejstava. Jedan avion, spustivši se u Kupres, doneo je pukovniku Šimiću naređenje da sa raspoloživim snagama pređe u napad i od partizana očisti prostor oko Kupresa, a potom, kad pristignu pojačanja, izvede akciju preko Vukovskog ka Prozoru. Šimiću i Francetiću, međutim, bilo je jasno da se partizanima uspešno mogu suprotstaviti samo ako pokrenu sve muslimansko i katoličko stanovništvo toga kraja, koje im je bilo naklonjeno. Oni su, u tom cilju, zatražili da im iz Sarajeva hitno pošalju 600 pušaka s municijom, jer nameravaju. »podići ustanak sveukupnog hrvatskog pučanstva na tome području da bi se mogli napadati partizana suzbiti«. Komandant korpusa poslao im je samo 150 pušaka sa 30.000 metaka, pošto u skladištima nije više bilo zaliha oružja. Ali su pukovniku Šimiću upućene iz Sarajeva neke ustaške jedinice, na brzu ruku prikupljene sa drugih sektora. Četvrtog avgusta u Bugojno je stigla 1. četa 9. bataljona

'Crne legije, jačine 165 ustaša, koja je sutradan produžila za Kupres. Šestog avgusta u Kupres je, preko Bugojna, stigla i 11. četa 1. bataljona Crne legije. Tako su, za odbranu Kupresa i Bugojna, pukovnici Šimić i Francetić dobili znatna pojačanja¹¹.

Procenivši da se najjače partizanske snage nalaze severozapadno od Kupresa, u rejonu Blagaja, i da je njihovo zadržavanje na Velikoj Plaznici vrlo opasno za kupreški garnizon, pošto ti položaji pružaju vrlo povoljne uslove za napad na grad, pukovnik Šimić je odlučio da odmah, ne čekajući nova pojačanja, napadne partizane i, odbacivši ih sa Velike Plaznice, proдре u Blagaj. Za ovaj napad on je angažovao bataljon ustaša i milicijsku grupu.

Ustaše su prešle u napad 5. avgusta u 5 časova, nastupajući u više kolona. Pravilno ocenivši da je uspešan prodor ka Blagaju moguć jedino ako se prethodno zauzmu jaki objekti Maglaj i Demirovac koji dominiraju putevima iz Kupresa i Zlosela ka Blagaju, neprijatelj je svoje glavne snage uputio upravo na te objekte. Nastupajući iz rejona Malih i Velikih Vrata i Koprivnice, ustaše su neometano izbile pred partizanske položaje. Ne želeći da se upušta u direktan napad, jer bi to iziskivalo velike žrtve, neprijatelj je jake delove uputio preko Vrljevače i Semešnice da obuhvatnim dejstvom sa bokova i iz pozadine ugroze partizane i da ih, po mogućstvu, opkole i unište. Istovremeno je trebalo da ostale kolone nastupaju poljem i grebenom Japaga i Seke ka Rastičevu i Blagaju. Jaka artiljerijska vatra je nagovestila silovit napad; samo na Maglaj ispaljeno je 148 granata. Treći i 1. bataljon 2. proleterske brigade i Udarne četa 3. krajiškog odreda, koji su se nalazili na Demirovcu i Maglaju, sačekali su neprijatelja, ali nisu mogli da odole njegovom snažnom jurišu, podržanom artiljerijskom i minobacačkom vatrom, već su, trpeći gubitke, počeli napuštati položaje. Primitivši kolonu koja je već izbijala u pozadinu i prozrevši njenu nameru, partizani su se brzo, i dosta neorganizovano, povukli. Gotovo polovina ljudstva Udarne čete napustila je jedinicu i otišla u Janj, svojim kućama. Stab brigade je preduzeo energične mere da, organizovanjem odbrane na kosama ispred Blagaja, zaustavi nastupanje ustaša. Zadržavši jedinice koje su se povukle sa Maglaja i Demirovca, on je rešio da se upornom

¹¹ Dnevni izveštaji 3. domobranskog korpusa za 3, 4. i 5. avgust (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 21/3—1, 30/3—5, 33/3—1); Izveštaj UNS iz Sarajeva od 6. avgusta (Arhiv VII, k. 172a, br. reg. 28/2—1); Arhiv VII, k. 56, br. reg. 9/2—8.

odbranom na liniji Vrhovi — Vranoklek suprotstavi neprijatelju i da ga potom, pošto uvede rezervu, protivnapadom odbije".

U međuvremenu je stupila u napad i neprijateljeva kolona koja je nastupala poljem. Ispred Rastičeva, s položaja na groblju, na ustaše i milicionere je otvorila vatru 3. četa 4. bataljona. U prvi mah ona je uspela da ih zadrži. A kada je, usled pada Maglaja, njen položaj postao ugrožen, morala se povući. Ustaše su tada produžile ka Rastičevu i oko podne ušle u selo. Istovremeno je i kolona koja je, nastupajući s polaznih položaja na Debelom brdu i Kuku, napadala preko sela Mrdebara, duž grebena Japage, potisnula Kuprešku četvu i zauzela Seku, ugrozivši Blagaj s jugozapada. U takvoj situaciji, kada su se neprijateljeve kolone sa tri strane približavale Blagaju, uzaludan je bio svaki dalji pokušaj da im se spreči ulazak u selo. Oko 16 časova neprijatelj je ušao u Blagaj i počeo pljačkati kuće. Tada je 2. proleterska brigada prešla u snažan protivnapad. Najpre je došlo do jakog okršaja kod Vranokleka (k. 1394), oko 2 km severoistočno od Blagaja. Neprijateljeva kolona koja je, u svom obuhvatnom nastupanju, stigla do vodenica na izvornom delu rečice Rijeke skrenula je na zapad, ka Blagaju, i izbila na Vranoklek. Tu su na nju izvršili juriš 3. i 1. bataljon i ostaci Udarne čete. U borbi prsa u prsa, oni su je prinudili na povlačenje¹³. Istovremeno su i ostale jedinice 2. proleterske brigade i Kupreška četa postigle uspeh, prinudivši neprijatelja na odstupanje. Zbog brzog povlačenja, neprijatelj nije stigao da selo zapali (spalio je samo jednu kuću), niti da ga opljačka. Ustaše, milicioneri i nenaoružani seljaci, koji su očekivali bogat plen, morali su se praznih ruku vratiti u Zlosela i Kupres, a

¹² Izveštaj Štaba 2. proleterske brigade Vrhovnom štabu od 6. avgusta u 7 časova (AIRPJ, br. 4437); Izveštaj predstavnika Vrhovnog štaba od 6. avgusta vrhovnom komandantu (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 84); Izveštaj Štaba 3. krajiškog odreda Operativnom štabu za Bosansku krajinu od 18. avgusta (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 109); Dnevnici V. Đokića, M. Milovanovića i B. Čukića; M. Stanković: Jedan dan na Maglaju, »Druga proleterska«, knj. I, str. 634; M. Tasić: Ustaše su bežale i psovale, isto, str. 673; M. Grbić: Kako sam doživeo borbu kod Kupresa, isto, str. 676; Dnevni izveštaj 3. domobranskog korpusa od 9. avgusta (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 30/3—1); Izveštaj UNS iz Sarajeva za 6. avgust (Arhiv VII, k. 172a, br. reg. 28/2—1).

¹³ O tim borbama je u dnevniku V. Đokića zabeleženo sledeće:

»... Pustili smo neprijatelja da pride bliže kroz šumu i na levom krilu izvršili su naši juriš. Naši borci nisu hteli dalje odstupati, čekali su samo da se neprijatelj približi, pa da jurnu. Juriš nije pripremljen prvom vatrom već smo se udarili prsa u prsa i počeli smo se gušati sa ustašama; pojedini naši drugovi imali su samo po jedan metak. Neprijatelj se grčevito borio i najzad je opkoljen na levom krilu, popustio je i počeo bežati...«

jedinice 2. proleterske brigade ponovo su izbile na stare položaje. U ovoj napornoj borbi, koja je trajala gotovo ceo dan, neprijatelj je, prema vlastitom priznanju, imao 30 mrtvih i ranjenih, dok su partizani imali 6 mrtvih i 17 ranjenih¹⁴. Borci 2. proleterske brigade ispoljili su u odlučnim trenucima veliku hrabrost; iako premoreni, iako bez dovoljno municije (borci 3. bataljona su imali prosečno po 9 metaka), oni su, u snažnom jurišu, razbili bataljon ustaške Crne legije. I borci Kupreške i Udarne čete, uprkos trenutnim slabostima i iskušenju, pokazali su primernu hrabrost, naročito prilikom juriša. Kako se i očekivalo, borci četničkog Gvozdenog bataljona razbežali su se u toku borbe¹⁵.

Zbog vrlo slabih veza između jedinica, ni u ovim borbama nije moglo biti isooljeno potrebno sadejstvo. Dok je 2. proleterska brigada vodila teške odbrambene borbe, delovi 3. i 4. proleterske brigade iz rejon Gornjeg Malovana i Rilića nisu ništa preduzeli da bi, makar demonstrativnim napadima s juga, skrenuli pažnju neprijatelja na sebe i prinudili ga da angažuje deo snaga prema njima i time oslabi pritisak na 2. proletersku brigadu. I vrhovni komandant je svoje nezadovoljstvo zbog neaktivnosti tih bataljona izrazio ovim rečima:

»I opet nije bilo nikakvog sadejstva sa strane 3. bataljona 4. brigade. Isto tako i bataljon 3. brigade, koji je kod Gornjeg Malovana, shvatio je suviše kruto svoj zadatak, umesto da je krenuo napred i demonstrirao u pravcu Zlosela.«¹⁶

Dok su Šimić i Francetić preduzimali akcije da partizanske jedinice odbace od Kupresa, Vrhovni štab je užurbano nastavio pripreme za napad na ovo ustaško uporište. Svoju nameru da, pored 2. proleterske, angažuje i 1. krajišku brigadu, čiji je dolazak nestrpljivo očekivao, morao je, međutim, da izmeni, jer je, zbog novonastale situacije oko Ključa, ta brigada bila prinuđena da odloži svoj dolazak u rejon Kupresa. Vrhovni komandant je, naime, još u toku noći 4/5. avgusta primio izveštaj Štaba 1. krajiške brigade, pisan 3. avgusta, iz koga je saznao da je ta brigada, sa delovima 1, 3. i 9. krajiškog odreda, od 27. jula do 1. avgusta, oslobodila Ključ i Sanicu i čitavo područje između reka Sane i Sanice, sve do Vrhpolja, zadobivši bogat plen u oružju, ali da je neprijatelj odmah reagovao: njegove jake snage — jedan nemački i jedan domobranski bataljon sa četiri tenka i četnici — izvršile su napad iz Banje Luke i Sitnice

¹⁴ Arhiv VII. k. 71, br. reg. 30/3—1; k. 56, br. reg. 9/2—8; AIRPJ, br. 4437; Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 85, tom IV, knj. 6, dok. br. 109.

¹⁵ Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 84.

¹⁶ Pismo vrhovnog komandanta načelniku Vrhovnog štaba od 6. avgusta (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 85).

da bi povratile Ključ. Upravo toga dana, 2. avgusta, kad se u Sanici 1. krajiška brigada pripremala za odlazak ka Kupresu, došlo je do intervencije Nemaca, domobrana i četnika. Ovi su stigli do Ključa, ali, zbog porušenog mosta, u grad nisu mogli da prodru. Njima u susret nastupale su, od Sanskog Mosta, preko Vrhpolja, druge neprijateljeve snage. U takvoj situaciji, Štab 1. krajiške brigade je, u saglasnosti sa zamenikom komandanta Operativnog štaba, odlučio da svoje jedinice zadrži u tom rejonu sa zadatkom: odbiti neprijateljev napad i omogućiti žetvu koja je bila u toku, a posle toga krenuti ka Kupresu.

Vrhovni komandant je ocenio da je odluka Štaba 1. krajiške brigade opravdana i sa vojničkog i, naročito, sa ekonomskog i političkog stanovišta. O svojoj saglasnosti on je odmah, 5. avgusta u 10 časova, obavestio Štab brigade: »Ostanak vaše brigade na tome terenu u takvoj situaciji ne samo da je opravdan, nego i nužan. Učiniti sve što možete da se ta neprijateljeva grupa potuče i uništi. Po razbijanju te ustaško-švapske grupe preduzmite naredeni pokret ka određenoj prostoriji i uhvatite vezu sa proleterskim brigadama«.¹⁷

U takvoj situaciji, pred Vrhovnim štabom su se postavili novi problemi. Trebalo je, pošto-poto, što pre zauzeti Kupres, jer bi svako odlaganje koristilo neprijatelju, koji je učvršćivao odbranu i, verovatno, dobijao nova pojačanja. Za napad su bile potrebne veće snage, najmanje dve brigade, a slobodnih jedinica u tom trenutku nije bilo: 1. i 3. proleterska su bile angažovane oko Livna, a 4. proleterska brigada je obezbeđivala oslobođenu teritoriju oko Prozora i Gornjeg Vakufa i zatvarala pravce od Rame i Bugojna. Tada je Vrhovni komandant došao na ideju da, umesto 1. krajiške brigade, u napadu na Kupres angažuje 4. proletersku brigadu. To je bilo moguće učiniti: u rejon Prozora upravo su bili stigli 5. proleterska brigada i Hercegovački odred, koji su, mada umorni, mogli da smene 4. brigadu, da preuzmu njene zadatke i da je oslobode za nova dejstva. U duhu te odluke, on je još istog jutra, dok još nije ni saznao da je Livno napadnuto i da se već u njemu nalaze jedinice 1. i 3. proleterske brigade, naredio Štabu 4. proleterske brigade da što pre. upotrebivši kamione, svoja četiri bataljona (3. bataljon se već nalazio u rejonu Rilića) prebaci u rejon Kupresa i da s linije Veliki Stožer — Donje Vukovsko — Rilić blokira grad sa istočne i jugoistočne strane i uhvati vezu, desno, sa 2. proleterskom brigadom i, levo, sa dva bataljona 3. proleterske brigade¹⁸. Brigada

¹⁷ Naredenje vrhovnog komandanta Štabu 1. krajiške brigade od 5. avgusta u 10 časova (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 80).

¹⁸ Duž drumu Kupres — Šujica tada se nisu nalazila dva bataljona 3. proleterske brigade, već samo jedan — 2. bataljon, pošto je 3. bataljon, usled dezertiranja jedne njegove čete, bio rasformiran.

će u tom rejonu vršiti intenzivna izviđanja i demonstrativne napade u pravcu Kupresa kako bi prikupila potrebne podatke o položajima, rasporedu i vatrenim sredstvima neprijateljevih jedinica. Štabu brigade je izričito skrenuta pažnja da, dok naknadno ne bude izdato naređenje, ne zauzima Veliki Stožer (trig. 1758), najjači zemljišni objekt koji, sa istočne strane, dominira Kupresom. Pretpostavljalo se, naime, da se na tom visu nalaze ustaše i da bi svaka prevremena akcija samo otkrila nameru za napad na Kupres.¹⁹

Da ne bi, odlaskom 4. proleterske brigade, ostao upražnjen rejon Prozora i Gornjeg Vakufa, vrhovni komandant je Štabu 5. proleterske brigade, kome je potčinio Hercegovački odred i Konjički bataljon, naredio da preuzme njene položaje i zadatke, odnosno da zatvori pravce Rama — Prozor i Bugojno — Gornji Vakuf i da obezbeđuje Prozor i Šćit.²⁰ Istog dana, u 11 časova, on je svog predstavnika kod Štaba 2. proleterske brigade obavestio o preduzetim merama, kao i o zauzimanju Livna, za koje je upravo tog trenutka saznao, predočivši mu da će napad na Kupres biti ubrzo izvršen. »Čim vas snabdemo municijom iz Livna i stigne 4. brigada moći ćemo napasti Kupres« — pisao je on Zujoviću. — »O tome ćemo javiti. Dotle vršite demonstracije slabijim delovima i iznuravajte neprijatelja, a 3. krajiškom odredom naredite da prekine sve veze Kupres — Bugojno, ne bi li nekako zarobili te ustaše s tenkovima«.²¹

Kada je saznao da je oko hiljadu ustaša izvršilo snažan napad na 2. proletersku brigadu i prodrlo čak u Blagaj, odakle je tek pred večer, protivnapadom, bilo odbačeno, vrhovni komandant je zaključio da s napadom na Kupres treba žuriti, jer neprijatelj, očigledno, preuzima inicijativu. Sem toga, kod njega se učvršćivalo uverenje da je kupreški garnizon jači nego se u prvi mah pretpostavljalo. Stoga je odlučio da u napadu angažuje i Hercegovački odred, koji je imao 270 boraca, tim pre što je saznao da se duž komunikacije Kupres — Šujica nalazi samo jedan, a ne dva bataljona 3. proleterske brigade. U tom cilju on je Hercegovačkom odredom naredio da se odmah prebaci u Gornji Malovan, odakle će, zajedno sa bataljonom 3. brigade, učestvovati u napadu na Kupres i Zlosela.²² Prateći s pažnjom događaje u Livnu, gde su se borbe još uvek vodile, on je požu-

¹⁹ Naređenje Vrhovnog štaba Štabu 4. proleterske brigade od 5. avgusta u 9 časova (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 78).

²⁰ Naređenje Vrhovnog štaba Štabu 5. proleterske brigade od 5. avgusta u 9 časova (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 79).

²¹ Pismo vrhovnog komandanta predstavniku Vrhovnog štaba S. Zujoviću od 5. avgusta u 11 časova (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 81).

²² Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 85 i 87.

rivao načelnika Vrhovnog štaba da 2. proleterskoj brigadi uputi najmanje 10—12.000 metaka, ručne bombe i benzin za uništavanje tenkova i da Štabu 4. proleterske brigade ponovo naredi da požuri sa prebacivanjem svojih bataljona u rejon Kupresa. Vrhovni komandant je, u pismima potčinjenim štabovima, svoju žurbu opravdavao sledećim razlozima:

»Ja smatram likvidaciju Kupresa kao najhitniju i najnužniju stvar ako hoćemo obezbediti čitavu ovu oslobođenu prostoriju. Treba nastojati da topovi kod Kupresa padnu nama u ruke«. I dalje: »Pitanje Kupresa je krajnje aktuelno i ono se mora hitno resiti ako nećemo da svi naši dosadašnji uspesi na ovom terenu ostanu uzaludni. Komunikacija Bugojno — Kupres je za neprijatelja slobodna i nije isključeno da neprijatelj, videći našu slabost na tome sektoru, skoncentriše snage u Kupresu, razbije našu 2. brigadu i onda ponovo krene u pravcu Sujice, Livna i Duvna. Hitnom likvidacijom Kupresa mi bismo pomrsili neprijatelju sve te račune i sa vrlo malim snagama mogli bismo lako zatvoriti put od Bugojna prema Kupresu i dalje. Na ostvarenju toga zadatka ne smemo ni časa čekati, već treba hitno skoncentrisati što više snaga i brzim udarcem svršiti sa tim ustaškim gnezdом... Po mom mišljenju to će (misli se na 2. i 4. proletersku brigadu, Hercegovачki odred, bataljon 3. proleterske brigade i delove 3. krajiškog odreda — prim. M. L.) biti dovoljne snage da likvidiraju Kupres i okolna sela... Dan napada na Kupres odredićemo čim se skupe jedinice na određene položaje, a isto tako ćemo saopštiti detaljnije i plan napada.«²³

Žurba vrhovnog komandanta i njegova bojazan da bi neprijatelj mogao da u rejonu Kupresa koncentriše nove snage bili su opravdani. Iako nije želeo da se napad odlaže, on će biti prinuđen da to, u toku narednih nekoliko dana, čini, umanjujući time šanse za uspeh u predstojećim borbama za Kupres.

Pošto je uspeo da na komunikaciji Bugojno — Kupres ponovo uspostavi saobraćaj, neprijatelj je kupreškom garnizonu uputio još neka pojačanja. Tako je 6. avgusta u 13,45 časova otputovala vozom iz Sarajeva 2. četa 8. bataljona Crne legije, jačine 110 ustaša, koja je sledećeg dana stigla u Kupres.²⁴ Time znatno ojačan, ovaj garnizon je bio u stanju da se odupre i napadu brojnih partizanskih jedinica. Snaga njegove odbrane ležala je ne samo u visokoj borbenoj vrednosti četa Crne legije, koje su sačinjavale jezgro posade, već i u odlučnosti naoružanog stanovništva da se bori do poslednjeg. Gotovo sve odraslo muško stanovništvo iz Kupresa, Zlosela i ostalih hrvatskih i muslimanskih sela bilo je naoružano i svrstano u jedinice ustaške milicije. Pred nastupanjem proleterskih brigada, milicija je, sa svojim porodicama, goneći stoku i noseći najnužniju pokretninu,

²³ Isto, dok. br. 85 i 87.

²⁴ Izveštaj Zaštitnog redarstva UNS Sarajevo od 7. avgusta (Arhiv VII, k. 172, br. reg. 29/2—1); Arhiv VII, k. 56, br. reg. 9/2—8.

napustila svoja sela i izbegla u Kupres i Zlosela, rešena da se bori do kraja, jer je bila uverena da joj drugog izlaza nema. Ustaška propaganda je ovde našla vrlo pogodno tlo i uspela da zavede veliki broj stanovnika. Česti upadi u srpska sela, praćeni ubijanjem, paljenjem i pljačkom, izazvali su revolt srpskog stanovništva, te je ono uzvraćalo istom merom i sredstvima. Četnici su naročito podsticali osvetnički duh, tako da se netrpeljivost tokom vremena pretvorila u strahovitu mržnju i međusobnu borbu do istrebljenja. Prilikom pojave proleterskih brigada, ustaše su, svesne svojih zločina, napustile svoja sela, uvidevši da neće moći da se odupru. Tako je tih dana, kad je Vrhovni štab pripremao napad, u Kupresu bilo koncentrisano dosta neprijateljevih jedinica: bataljon Crne legije (sastavljen od više četa), 1. četa 17. ustaškog bataljona, 5. četa 2. bataljona domobranskog 15. pešadijskog puka, 570 milicionera, 10 žandarma i 3. vod brdskih topova 9. artiljerijskog divizionu — svega oko 1500 naoružanih vojnika, visokog borbenog morala, spremnih da se bore do poslednjeg metka, u uverenju da brane ne samo sebe već i svoje porodice.²⁵ U gradu koji je brojao oko 1000 stanovnika našao se veliki zbeg od blizu 9000 ljudi, s velikim brojem stoke, ispunivši kuće i dvorišta i zakrčivši ulice.²⁶

Neprijateljevi štabovi su budno pratili razvoj događaja oko Kupresa, ocenivši da se partizani u sve većem broju koncentrišu oko njega. »Partizani se sve više okupljaju u oblasti oko Kupresa« — zaključio je komandant 3. domobranskog korpusa. — »Izgleda da im sada pristiže i ona grupa koja se još zadržavala u okolici Bitovnje planine« (misli se na 5. proletersku brigadu i Hercegovački odred — prim. M. L.). Komandantu korpusa je bilo jasno da će na Kupres ubrzo uslediti napad većih razmera. Borbe oko Livna su, po svim izgledima, bile u završnoj fazi, jer je njegov garnizon bio pred padom, tako da se moglo očekivati da će partizanske snage, angažovane oko tog mesta, biti prebačene u rejon Kupresa. Mada su vesti o padu Livna bile kontradiktorne, ipak je komandant korpusa još 6. avgusta izjutra bio uveren da je livanjski garnizon već savladan ili da će u toku dana prestati njegov otpor.²⁷ Trebalo je, u novona-

²⁵ Stanje rasporeda jedinica 3. domobranskog korpusa na dan 15. avgusta (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 1/4—1); Brojno stanje žandarmerijskih stanica i ispostava žandarmerijske čete u Jajcu od 1. avgusta (Arhiv VII, k. 146, br. reg. 36/5—4—6).

²⁶ Mesečni izveštaj Velike župe u Jajcu (Arhiv VII, k. 95, br. reg. 5/9—1).

²⁷ Vesti o padu Livna bile su nepotpune i protivrečne. Najpre je, u toku noći 5/6. avgusta, pukovnik Šimić javio da je Livno palo u ruke partizana 5. avgusta u 22,15 časa, da je 200 domobrana izbeglo u Aržano i da je grupa Nemaca opkoljena i, verovatno, stradala; zatim je, uveče 6. avgusta, stigla iz Mostara, od 6. divizije, vest da se deo posade u Livnu

staloj situaciji, preduzeti sve da se spreči pad Kupresa. Stoga je komandant korpusa general Lukić došao 7. avgusta u Bugojno da bi se na licu mesta dogovorio s pukovnicima Šimićem i Francetićem i komandantom 9. puka potpukovnikom Sramom o merama za odbranu Kupresa. Rešeno je da se ubrzaju radovi na izgradnji i učvršćenju odbrambenih položaja oko grada, ali da se istovremeno preduzmu i napadi na partizanske jedinice radi ometanja njihove koncentracije i radi prikupljanja podataka o njihovom rasporedu, snazi i planovima.²⁸

U nastojanju da otkrije grupisanje partizana, neprijateljeva avijacija je svakodnevno izvidala širu okolinu Kupresa. U toku 4. 5. i 6. avgusta domobranski avioni su nadletali Vukovsko, Ravno, Radušu, Rilić, Malovan, Cincar, Blagaj, Plazenicu i tukli mitraljeskom vatrom partizanske položaje. Sledeća dva dana, 7. i 8. avgusta, usled loših vremenskih uslova, avioni nisu leteli.²⁹ Pukovnika Šimića je naročito interesovala situacija istočno, jugoistočno i južno od Kupresa, u rejonu Ravnog i Vukovskog polja i planine Raduše, jer je osetio pokrete 4. proleterske brigade i Hercegovačkog odreda. Dolazak 5. proleterske brigade i Hercegovačkog odreda u rejon Prozora nije mu ostao nezapažen, i on je na osnovu toga mogao izvesti zaključak da se sada pojavljuje opasnost za Kupres i s jugoistočne strane, gde je poslednjih dana bilo relativno mirno. Situacija na severozapadnoj i zapadnoj strani njemu je već bila jasna: znao je da se tamo nalazi 2. proleterska brigada s meštanskim partizanskim jedinicama. Uspešna odbrana u toku poslednjih nekoliko dana, kada su ustaše uspele da odbiju sve napade 2. proleterske brigade i da stvore čvrstu odbranu na liniji Zlosela — Osmanlije — Mala Plazenica — Mala i Velika Vrata, kao i brz prodor ustaša u Blagaj i odbacivanje partizana sa Maglaja i Demirovca učvrstili su pukovnika Šimića u uverenju da s tih strana ne pretila velika opasnost i da se može osloniti na jaka utvrđenja spoljne odbrane. To, međutim, nije bio slučaj i sa jugoistočnom i južnom stranom, te je trebalo ispitati partizanske snage na pravcu Stožera, Vukovskog i Rilića i odbaciti ih što dalje od Kupresa. On je u tom cilju planirao da jačim snagama izvede napad s linije Kupres—Bugojno ka jugoistoku, da bi odbacio partizan-

još brani iz utvrđenih kuća i da je deo domobranske posade uspeo da se, pod komandom satnika Čorića, probije u Imotski; sledećeg je dana komandant 6. divizije potvrdio tu vest, a 8. avgusta je čak javio da, »prema nepotvrđenim vještima, Talijani vode operacije oko Livna« (Iz dnevnih izveštaja 3. domobranskog korpusa, Arhiv VII, k. 71, br. reg. 30/3—4, 2, 1).

²⁸ Arhiv VII, k. 56, br. reg. 9/2—8).

²⁹ Dnevni izveštaji 3. domobranskog korpusa (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 5/9—1).

ske snage iz Vukovskog, Gornjeg Vakufa i sa čitavog područja pl. Raduše.³⁰ Ustaški pukovnik Francetić, koji je poslednjih dana bio sa Šimićem u borbama oko Šujice i Livna, morao je hitno da otputuje za Sarajevo, odakle je, po naređenju Glavnog stožera domobranstva, zajedno sa generalom Lukićem, komandantom 3. domobranskog korpusa, otišao 9. avgusta u Foču, jer se tamo situacija pogoršala zbog pretnje četnika koji su se spremali da zauzmu Foču.³¹

Tako su se u komandama obeju protivničkih strana tih dana stvarala dva plana, čijim je izvršenjem trebalo napokon raščistiti situaciju oko Kupresa: Vrhovni štab je pripremao napad na Kupres s ciljem da konačno, posle tolikog odugovlačenja, zauzme to uporište koje mu je sve više smetalo, a Zapovedništvo 3. domobranskog korpusa je planiralo napad iz Kupresa i Bugojna da bi odbacilo partizane i otklonilo opasnost koja se već petnaest dana nadvijala nad Kupresom. I dok su pripreme partizana tekle relativno sporo, jer se prikupljanje jedinica, mimo očekivanja, suviše otežalo, pukovnik Šimić je 8. avgusta krenuo u napad. Iz Kupresa su ustaše nastupale jednom kolonom, preko sela Kukavica, u pravcu Donjeg Vukovskog a drugom, preko sela Brda, ka Riliću. Slabiji partizanski delovi na tim pravcima povlačili su se uz mestimičan otpor, usporavajući nastupanje ustaša, koji su se i inače vrlo sporo i oprezno kretali. U toku dana nije došlo do ozbiljnijih borbi, a neprijatelj je izbio blizu tih sela, odakle se predveče vratio u Kupres. Istovremeno su i delovi Crne legije, u jačini od 600 vojnika, krenuli iz Bugojna i, zahvaljujući okolnosti da na tom pravcu nije bilo partizanskih jedinica, jer su delovi 4. proleterske brigade napustili položaje pre nego su bili smenjeni od bataljona 5. proleterske bigade, ušli u Gornji Vakuf. Kod sela Palača, oko 3 km jugozapadno od Gornjeg Vakufa, došlo je oko 14 časova do iznenadnog sukoba

30« Isto (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 30/3—1).

31« Isto (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 43/3—5); Izveštaj UNS Sarajevo od 11. avgusta (Arhiv VII, k. 172, br. reg. 33/2—1).

Sedmog avgusta u 12,30 časova Glavni stožer je javio generalu Lukiću sledeće:

»Njemačko zapovjedništvo iz Beograda javilo: Iz pouzdanog izvora saznalo se da četnici Draže Mihajlovića namjeravaju poslije 8. o.m. napasti Foču (Arhiv VII, k. 13, br. reg. 7/1—6).

Vest je bila tačna, jer je Draža Mihailović, koji se tada nalazio u severnoj Hercegovini, pripremao napad na Foču da bi, zauzimanjem tog mesta i proterivanjem ustaša iz doline gornjeg toka Drine, što bolje povezao teritorije Hercegovine, Crne Gore, Sandžaka i istočne Bosne, na kojima je, posle razbijanja partizanskih jedinica, uspeo da uz izdašnu pomoć okupatora organizuje svoju vlast. Napadom na ustaše trebalo je, bar delimično, kod srpskih masa spasavati svoj prestiž, poljuljan sporazumima koje su njegovi komandanti u srednjoj i delu istočne i zapadne Bosne sklopili sa vlastima NDH.

izviđačkih delova u kojima je izviđački vod 5. proleterske brigade imao 4 poginulih i 6 ranjenih boraca. Prebacivši dva bataljona u rejon sela Pidriša Štab 5. proleterske brigade je zatvorio komunikaciju Donji Vakuf — Prozor.³²

Brzo povlačenje neprijatelja u Kupres došlo je, verovatno, kao posledica pojačane aktivnosti delova 3. krajiškog odreda duž puta Kupres — Bugojno. Zapovedništvo 3. domobranskog korpusa je toga dana javilo Glavnom stožeru da se »preduzeta akcija od Kupresa prema Vukovskom teško razvija zbog ponovnih napadaja partizana na prostor između Kupresa i Bugojna, te će vjerovatno biti potrebno ove snage ponovno upotrijebiti za čišćenje prostora Kupres — Bugojno«.³³

Sledećeg dana oko Kupresa je, uglavnom, vladalo zatišje, koje su patrole povremeno remetile prepucavanjem i čarkanjima. Pošto je vreme bilo povoljno za letove, neprijateljevi avioni su, posle dvodnevne pauze, leteli nad okolinom Kupresa izviđajući partizanske položaje i bombardujući Gornje i Donje-Vukovsko.³⁴ U međuvremenu je kupreška posada užurbano radila na utvrđivanju položaja. U toku 10. avgusta ustaše su izvršile još jedan ispad iz grada prema selima Donjem Vukovskom i Riliću. Kod Crnog vrha, iznad sela Kukavica, ustašku kolonu je dočekaao jedan vod 1. bataljona 4. brigade i razbio je, nanevši joj gubitke od tri ranjena. U borbi je poginuo vodnik ovog partizanskog voda.³⁵

Ispadi neprijatelja iz Kupresa u pravcu Vukovskog i Rilića unekoliko su omeli pripreme 4. proleterske brigade za predstojeći napad, jer su je sprečile da se bliže primakne objektu napada i izvidi neprijateljeve položaje, raspored njegovih trupa i vatrenih sredstava, i da tako dođe do elemenata potrebnih za bolju organizaciju napada.

No, ukoliko je neprijatelj svojim ispadima ometao pripreme 4. i 2. brigade za napad na Kupres, utoliko su one, kao i delovi 3. krajiškog odreda, svojim dejstvima u pravcu Bugojna i komunikacije Bugojno — Kupres otežavale saobraćaj između

³² Izveštaj komandira žandarmerijske stanice iz Gornjeg Vakufa (Arhiv VII, k. 172a, br. reg. 48/6—1); Dnevni izveštaji 3. domobranskog korpusa (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 43/3—4, 2); Bojne relacije 9. pešadijskog puka za avgust (Arhiv VII, k. 56, br. reg. 9/2—8); Dnevni izveštaji Ministarstva domobranstva (Arhiv VII, k. 13, br. reg. 11/1—3, 12/1—3); Izveštaji Štaba 5. proleterske brigade Vrhovnom štabu od 8. i 9. avgusta (AIRPJ, br. 4457 i 16561).

³³ Isto (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 43/3—2, k. 13, br. reg. 12/1—3).

³⁴ Isto (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 43/3—5).

³⁵ Arhiv VII, k. 56, br. reg. 9/2—8; Dnevnici J. Lopičića, M. Poleksića i J. Mihaljevića; Sećanje general-pukovnika Ljuba Vučkovića, tadašnjeg komandanta 1. bataljona 4. crnogorske brigade (Ilustrovan Politika, br. 146).

ta dva garnizona i prisiljavale neprijatelja da u Bugojnu zadrži jače snage. Naređenje vrhovnog komandanta Štabu 4. proleter-ske brigade, upućeno još 4. avgusta, u kome je toj brigadi bio postavljen zadatak da vrši demonstrativne napade prema Bugojnu, kako bi se prikrile prave namere u vezi s napadom na Kupres, pokazalo se opravdanim. U duhu tog naređenja, delovi 4. brigade i 3. krajiškog odreda su izveli nekoliko manjih napada na položaje oko Bugojna u cilju uznemiravanja neprijatelja i odvlačenja njegove pažnje od Kupresa. Ti napadi nisu ostali bez efekta.³⁶

2. — Prvi napad na Kupres

Na osnovu prikupljenih izveštaja, kao i borbenog dodira s neprijateljem, koji je poslednjih desetak dana bio neprekidan, Vrhovni štab je znao da se glavne snage neprijatelja nalaze u Kupresu a da su manji delovi (naročito ustaške milicije) isturenjeni u obližnjim selima: Zloselima, Osmanlijama, Olovu, Cardačici, Alajbegovom Odžaku, Begovom Selu, Goravcima, Otinovicima, Botunu, Kukavicama, Vrili i Brdima, kao i na jakim zemljišnim objektima oko Kupresa i Zlosela. Naročito su bili utvrđeni položaji na severnoj i severozapadnoj strani: na visovima Malim i Velikim Vratima, Malom Stožeru, Maloj Plazenici i Čardačici. Sa zapadne je strane čitav niz naselja i brežuljaka, utvrđenih rovovima, bio uključen u sistem odbrane, dok je s južne i istočne strane golo polje predstavljalo, samo po sebi, prepreku za napadača jer je bilo kontrolisano vatrom iz utvrđenja na ivici grada. Vrhovni štab je zaključio da napad treba izvesti koncentrično, sa svih strana, dovoljno jakim snagama, koje će moći da u toku jedne noći pročiste sva sela na prilazima gradu i da napadnu i zauzmu grad. Bilo je očigledno da se najpovoljniji uslovi za prodor u grad nude sa severne i severozapadne strane, preko Male Plazenice i Cardačice, koje nadvisuju grad.

Na osnovu takve procene neprijatelja, sistema njegove odbrane i zemljišta odlučeno je da u napadu učestvuju sve raspoložive snage koje su se u tom trenutku nalazile oko Kupresa: 2. proleTERSka brigada, 4. crnogorska brigada, 10. hercegovačka brigada, 2. bataljon 3. sandžačke brigade i jedinice 3. krajiškog odreda (delovi bataljona »Pelagić« i »Iskra« i Kupreška četa)

³⁶ Bojna relacija 9. pešadijskog puka (Arhiv VII, k. 56, br. reg. 9 2—8); Mesečni izveštaj Velike župe u Jajcu (Arhiv VII, k. 95, br. reg. 5/9—1); Izveštaj komandira žandarmerijske stanice u Bugojnu od 10. avgusta (Arhiv VII, k. 147, br. reg. 43/1—1).

— ukupno 13 bataljona. Glavni napad trebalo je izvršiti sa severozapadne strane, između komunikacija koje od Kupresa vode za Bugojno i Zlosela. Zapovešću su jedinicama dodeljeni sledeći zadaci.³⁷

da 2. proleterska brigada (ojačana delovima 3. krajiškog odreda jačine jednog bataljona) delom snaga zauzme Mala i Velika Vrata i Mali Stožer, poruši komunikaciju i isturi obezbeđenje prema Bugojnu, a glavninom napadne i zauzme Malu Plazenicu i Čardačicu (selo i k. 1300), potom prodre u grad sa severne i severozapadne strane;

da dva bataljona 4. proleterske brigade krenu u napad s linije Veliki Stožer — Botun i, čisteći uz put sela, prodru u grad sa istočne i jugoistočne strane, da druga dva bataljona napadnu s južne strane, preko sela Brda i brežuljka Pogane glavice, da jedan bataljon ostane u rezervi na Velikom Stožeru a da pridodata četa bataljona »Vojin Zirojević« zauzme brdo Katanicu između Vrila i Otinovaca;

da 10. hercegovačka brigada i 2. bataljon 3. proleterske brigade, kao zapadna kolona, napadnu sa zapadne strane, preko sela Zlosela, Osmanlija i Olova, i upadnu u grad, održavajući vezu, levo, sa 2. brigadom i, desno, sa 4. brigadom.

Početak napada je predviđen za 21 čas.

Do 11. avgusta bile su već završene pripreme za napad. Sve jedinice su se već nalazile na polaznim položajima, a po prethodnim naređenjima bila su izvršena i izviđanja. Štab 4. crnogorske brigade je sa štabovima bataljona izvršio izviđanje sa Crnog vrha (k. 1506), da bi na terenu odredio njihove pravce napada i konkretizovao im zadatke.³⁸ U bataljonima su održani partijski i vojnički sastanci, uobičajeni pred svaku veću akciju. Štab 2. proleterske brigade takođe je izvršio potrebna izviđanja, mada je on bio u povoljnijoj situaciji: njegove jedinice su dobro poznavale teren i objekte koje je trebalo da napadnu i zauzmu jer su već nekoliko dana izvodile akcije u tom rejonu. Deseta hercegovačka brigada, koja je dan ranije formirana od Hercegovačkog odreda,³⁹ upravo je stigla iz Šujice i izbila u rejon

³⁷ Zapovest za napad na Kupres nije sačuvana, ali se pouzdano zna da je bila izdata. O njoj V. Đokić, u svom dnevniku, kaže: »Stiglo je naređenje od VŠ za napad na Kupres. U napadu treba da učestvuje naša, 4. brigada, kao i Hercegovačka brigada«. Sadržaj zapovesti se može gotovo potpuno rekonstruisati na osnovu nekih izveštaja iz tog vremena (AIRPJ, br. 16564 i 3258).

³⁸ B. Lompar: Iz borbi za Kupres (Četvrta proleterska, str. 85); Članci Lj. Vučkovića.

³⁹ Desetog avgusta je od Hercegovačkog odreda formirana 10. hercegovačka brigada, jačine dva bataljona. Nakon nekoliko dana u njen je sastav ušao i Konjički bataljon. Štab brigade su sačinjavali: komandant Vlado Šegrt, politički komesar Čedo Kapor, zamenik komandanta

sela Stražbenice, ispod planine Hrbaljine, na zapadnom obodu Kupreškog polja. Došavši na nepoznat teren, ona je jedva stigla da se upozna sa zadatkom i izvrši najnužnije izviđanje.

U određeno vreme sve su jedinice krenule na izvršenje svojih zadataka, rešene da još u toku noći zauzmu ovo zloglasno ustaško uporište i uverene u uspeh napada. Štab 2. proleTERSke brigade je uputio 1. i 3. bataljon prema Malim i Velikim Vratima, Maloj Plazenici i Malom Stožeru, da zauzmu te jake objekte koji štite grad sa severne i severoistočne strane i da presecanjem komunikacije spreče svaki pokušaj intervencije neprijatelja iz Bugojna. Pošto su se na položajima duž puta nalazili jači neprijateljevi delovi, ukopani u rovovima, to su partizani naišli na žilav otpor. Pridajući značaj tim objektima, jer je njihovim držanjem obezbeđivao komunikaciju na najugroženijem mestu, tj. na prevoju između Kupreškog polja i doline Poričnice, neprijatelj je nastojao da se po svaku cenu održi na njima. Pa ipak, i pored sve upornosti, ustaše su, snažnim jurišima boraca 2. proleTERSke brigade, bile prinuđene da napuste položaje i da se povuku, delom u Kupres, a delom ka Bugojnu. U oštrim borbama, koje su trajale do pred zoru, bombaši su osvajali rov po rov. Pošto su ovladali Velikim Vratima, bataljoni 2. proleTERSke brigade su izvršili rušenja i zaprečavanja na drumu od Velikih Vrata do Koprivnice. Svi drveni mostovi bili su popaljeni, a drum je prekopan dubokim jarkovima i zakrčen velikim brojem stabala. U međuvremenu su 2. i 4. bataljon napali neprijateljeve položaje na Čardačici, gde je takođe došlo do jake borbe. Ustaše su pružile snažan otpor i u prvi mah zadržale partizane. Međutim, ponovljenim jurišem, bataljoni su slomili odbranu i potisli ustaše u grad. U borbi na Čardačici poginulo je nekoliko boraca 4. bataljona, a teže je ranjen komandir 1. čete. Nastavljajući napad partizani su se dohvatili i prvih kuća, gde su uspeali da zaplene tri puškomitraljeza, ali je tu njihov prodor bio zaustavljen. Delovi 3. krajiškog odreda (četa bataljona »Pelagić«, Kupreška četa i Strojički vod), nastupajući duž starog drumu koji se spušta u grad padinama Male Plazenice, izbili su takođe pred prve kuće, gde su hrabro

Vlado Tomanović, zamenik političkog komesara Vaso Miskin Crni, načelnik štaba Rade Hamović.

Sastav štabova bataljona: u 1. bataljonu — komandant Košta Bjelogrić, politički komesar Obren Starović, zamenik komandanta Dušan Grk, zamenik političkog komesara Blažo Đuričić; u 2. bataljonu — komandant Obren Ivković, politički komesar Milija Stanišić, zamenik komandanta Nikola Ljubibratić, zamenik političkog komesara Aco Babić; u 3. bataljonu — komandant Nenad Vasić, politički komesar Salko Fejić, zamenik komandanta Novak Knežević, zamenik političkog komesara Franc Novak (Č. Kapor: Borbeni put 10. hercegovačke brigade, ^Hercegovina u NOB«, str. 331).

poginuli poznati krajiški komandanti Simo Šolaja i Dušan Metlič.⁴⁰ Prodor delova 2. proleterske brigade i 3. krajiškog odreda u severni deo varošice nije mogao biti izvršen jer je, usled snažnog otpora neprijatelja, silina napada popustila. Ustaše su na tom prostoru ubacile svoje rezerve, brzo lokalizovale mestimične prodore partizana i tako uspele da konsoliduju odbranu. Pošto su druge jedinice bile zadržane na prilazima gradu, to su se oba bataljona 2. proleterske brigade i delovi 3. krajiškog odreda našli u teškoj, nezavidnoj situaciji. Dan je zatekao ove usamljene delove pred neprijateljevim utvrđenjima, izložene jakoj vatri. Kako je bilo očigledno da se više ne može ništa učiniti i da bi svako dalje insistiranje na prodoru u grad bilo neopravdano, Štab brigade je obustavio napad, a jedinice povukao na Čardačicu i Malu Plazenicu.⁴¹

•o Komandant 2. proleterske brigade se ovako seća pogibije Šolaje i Metlica: »... Tu su bile one dve krajiške čete. Sa jednom je išao Metlo a sa drugom Šolaja. Kada je kolona krenula napred, Kušić, Metlo, Šolaja i ja smo ostali... Njihove su čete došle na prve bunkere dole. Oni nisu umeli kao naši bombaši da se privlače, nego su jurnuli. Kako je od mitraljeskih rafala poginulo nekoliko boraca, počeli su da uzmiču. Metlo i Šolaja, koji su bili među njima, vikali su: »Napred, drugovi, nemojte bežati!«. Krajišnici su čuli i, ohrabreni time, izvršili su protivnapad. Tako su njih dvojica poginuli« (Stenografske beleške, Arhiv VII, k. 2001, br. reg. 1—7/7).

Pogibija ovih istaknutih ustaničkih vođa Bosanske krajine vrlo teško se dojmila vrhovnog komandanta. O tome je Košta Nađ, u članku »Iz ratnih dana«, napisao sledeće:

»Tri dana posle susreta sa drugom Titom na Cincaru, ponovo sam došao k njemu. Do tada sam drugu Titu dolazio sa radosnim vestima. Ovoga puta žalio sam za izgubljenim drugom, za borcem koga sam neobično cenio, a kome je Krajina još za života pesme pevala... Bio sam u Blagaju —• rekoh. Borba za Kupres je vrlo teška. Ima gubitaka. Pao je i Šolaja — izustio sam s naporom. Čitavih nekoliko minuta vladala je potpuna tišina. Je li Sima bio član Partije — pitao me je Tito. Ne, kandidat — odgovorio sam. Pao je kao komunista — rekao je drug Tito.

Simo Šolaja, veliki junak koji se izdigao iz naroda u plamenu njegove revolucije, postao je član Partije posle svoje herojske pogibije, odlukom generalnog sekretara Partije...« (Četrdeset godina, Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog revolucionarnog radničkog pokreta 1941—1945, Kultura, Beograd, 1961, knj. 5, str. 330).

⁴⁰ Izveštaji komandanta 2. proleterske brigade delegatu Vrhovnog štaba od 12. avgusta u 14 i 22,30 časova (AIRPJ, br. 16548 i 3256); Izveštaj Štaba 2. proleterske brigade Vrhovnom štabu od 17. avgusta u 15 časova (AIRPJ, br. 3258); Izveštaj Štaba 3. krajiškog odreda Operativnom štabu za Bosansku krajinu od 18. avgusta (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 109); Dnevnicu V. Đokića i M. Milovanovića; Izjave Lj. Đurića, komandanta 2. proleterske brigade, i S. Miloševića, politkomesara čete iz 2. bataljona iste brigade (Stenografske beleške, Arhiv VII, k. 2001, br. reg. 1—617); Izveštaj komandira žandarmerijske stanice iz Kupresa od 13. avgusta (Arhiv VII, k. 148, br. reg. 51/3—1. U ovom izveštaju pogrešno je napisano da je napad izvršen 10. avgusta); D. Marković: Borba na Kupresu, »Druga proleterska«, knjiga I, str. 621; J. Samokovlija: Seća-

Na ostalim pravcima napad se, još u početnoj fazi, odvijao dosta sporo i bez očekivanog uspeha. Štab 4. proleterske brigade je u 21 čas uputio u napad četiri bataljona, dok je 5. bataljon zadržao u rezervi na Velikom Stožeru. Prvi bataljon se spustio s Velikog Stožera i napao Begovo Selo i Alajbegov Odžak, gde su se nalazili istureni delovi ustaške milicije. U nastupanju i u borbama oko ovih sela bataljon se zadržao nešto duže, tako da je tek oko 2,30 časova izbio pred Kupres. Teren kojim je nastupao bio je vrlo nepogodan: borci su morali da se kreću ravnicom na kojoj nije bilo nikakvih zaklona. Ustaše su spremno dočekale streljački stroj bataljona, jer su već bile alarmirane napadom 2. proleterske brigade na Mala i Velika Vrata, Malu Plazenicu i Čardačicu i pridolaskom velikog broja seljaka koji su, pred partizanima, bežali u Kupres.⁴² Iz svojih rovova, bunkera i, naročito, silosa neprijatelj je otvorio strahovitu vatru i zadržao napadača, koji nije bio u stanju da krene na juriš. »Pred nama kao da je bio nevidljiv, ali neprobojan zid od čelika« — seća se komandant 1. bataljona. — »Ustaše su iz bunkera i utvrđenih kamenih kuća pucale iz svih raspoloživih oružja«. Tako je izostalo iznenađenje, a snažan otpor ustaša nije davao napadaču realne izglede za prodor u grad. Štab bataljona se našao pred teškim, gotovo nerešivim problemom. Kako nije imao veze sa susednim jedinicama 2. proleterske brigade, a vatru s Velikih Vrata i padina Male Plazenice u bok svojih jedinica je ocenio kao neprijateljevu, on je zaključio da one nisu zauzele Velika Vrata i Plazenicu i da bi u takvoj situaciji, kada je neprijatelj držao te jake objekte i silos, bilo neopravdano nastaviti napad koji nije obećavao ništa drugo osim žrtava. Zato je, pred zoru, odlučio da obustavi napad i povuče svoje čete na Veliki Stožer.⁴³ O povlačenju nije bio izvešten susedni bataljon 2. proleterske brigade, s kojim nije bilo veze tokom napada. Ni 4. bataljon, koji je napadao levo od 1. bataljona, nije postigao vidniji uspeh. Nastupajući padinama Stožera, preko sela Botuna, Otinovaca i Goravaca, on je bio prinuđen da vodi borbe sa ustašama sve do 2 časa posle pola noći, te je zakasnio

nje na Milana ćurkovića, isto, str. 646; S. Raičević: Ranjenici, isto, str. 657; D. Jevtović: Juriš na Čardačicu, isto, str. 659; B. Mandrapa: Na Kupresu, isto, str. 671.

⁴² Kotarska oblast u Kupresu, u svom izveštaju Velikoj župi u Jajcu, pisala je da je iz hrvatskih i muslimanskih sela stiglo u Kupres 9.000 izbeglica, koje su jedva, na brzu ruku, izmakle partizanima (Arhiv VII, k. 213, br. reg. 30/7—1).

⁴³ Izveštaj komandanta 1. bataljona Štabu 4. proleterske brigade od 12. avgusta u 8 časova (Arhiv VII, k. 4738, br. reg. 3—1, AIRPJ, br. 15153); Izveštaj Štaba 4. proleterske brigade Vrhovnom štabu (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 108).

da učestvuje u napadu na grad. On je, doduše, izbio pred ivicu grada, ali se tu i završilo njegovo nastupanje, jer je vatra iz silosa i drugih utvrđenja zadržala njegove čete. Pošto ni on nije imao vezu sa susednim jedinicama, obustavio je napad i povukao se na Stožer. Bataljon je imao nekoliko ranjenih, među kojima i komandanta bataljona. Ostala dva bataljona 4. brigade, koji su napadali s juga, preko Kupreškog polja, naišli su na otpor neprijatelja još u selu Brdima, oko 4,5 km južno od Kupresa. Neprijateljevi istureni delovi su se, međutim, brzo povukli. Bataljoni su odmah nastavili nastupanje ka Kupresu. Ispred njih, pored drumca Kupres — Sujica, nalazila se uzvišica Pogana glavica, odakle je neprijatelj štitio prilaze gradu s južne strane. Trebalo je zauzeti taj položaj da bi se moglo produžiti ka gradu. Pošto se pretpostavljalo da će taj zadatak biti dosta težak, bilo je predviđeno da na Poganu glavicu napadaju oba bataljona, a da zatim na njoj ostane 3. bataljon, dok bi 2. bataljon produžio ka gradu. Nastupanje ka Poganoj glavici bilo je dosta sporo, jer su se jedinice kretale oprezno, tako da se isuviše izgubilo u podilaženju. Pred neprijateljevim položajima bataljoni su se razvili i krenuli u jurišnom stroju u širokom obuhvatu, da bi iznenadili neprijatelja i sprečili ga da se povuče. Međutim, i ovaj se manevar, koji se vremenski dosta odužio, pokazao suvišnim: na Poganoj glavici nije bilo neprijatelja. Ocenivši da se ne bi mogli održati na tom usamljenom brežuljku, ustaše su se u prvi sumrak povukle u Kupres. Dok se 3. bataljon zadržao na zauzetom položaju, 2. bataljon je krenuo dalje. Noć je već bila na izmaku, a bataljon nije uspeo da uhvati vezu sa svojim susedima. Situacija je bila neizvesna. Stab nije znao šta se dešava, ni šta treba činiti. Za napad na grad nije više ni bilo vremena, a i neprijatelj je, jakom vatrom iz automatskih oružja, sprečavao prilaz gradu. Prema vatri koja se čula dosta daleko, u pravcu Zlosela, bilo je očigledno da se napad nepovoljno odvijao. Stoga su štabovi oba bataljona odlučili da povuku svoje čete, jer se nije smelo dozvoliti da ih dan zatekne na ravnici izložene ubitačnoj vatri neprijatelja. U zoru su se oba bataljona povukla u pravcu sela Rilića i Kukavica.⁴⁴

⁴⁴ Izveštaj pomoćnika načelnika Vrhovnog štaba, iz Štaba 4. crnogorske brigade, vrhovnom komandantu od 12. avgusta u 12 časova (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 96); Pismo načelnika Vrhovnog štaba Štabu 2. proleterske brigade od 12. avgusta u 8,30 časova (AIRPJ, br. 2219); Izveštaj Štaba 4. proleterske brigade Vrhovnom štabu od 12. avgusta u 23 časa (AIRPJ, br. 16559); Izveštaj Štaba 2. bataljona Štabu 4. crnogorske brigade od 12. avgusta u 9,30 časova (AIRPJ, br. 15156); Izveštaj štaba 5. bataljona Štabu 4. crnogorske brigade od 12. avgusta u 10 časova (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 97); Članak Lj. Vučkovića i dnevnici J. Mihaljevića, M. Poleksića i J. Lopičića; Izjava B. Đuričkovića (Stenografske beleške, Arhiv VII, k. 2003, br. reg. 4/10—1); M. Janković:

Štab brigade nije u toku borbe imao stalnu vezu sa bataljonima, te nije znao kako se napad odvija. U svom izveštaju vrhovnom komandantu, koji je poslao 12. avgusta u 12 časova, on je,⁴⁵ između ostalog, pisao da su se, nepun čas posle ponoći, svi bataljoni sručili u neposrednu blizinu Kupresa. »Svi smo bili uvereni« — stajalo je u izveštaju — »da su naši ušli u grad i da se vode ulične borbe. Po prestanku vatre mislili smo da su naše jedinice u varoši, ali smo se grdno razočarali kad smo videli oko 6 časova da se naše jedinice povlače«.

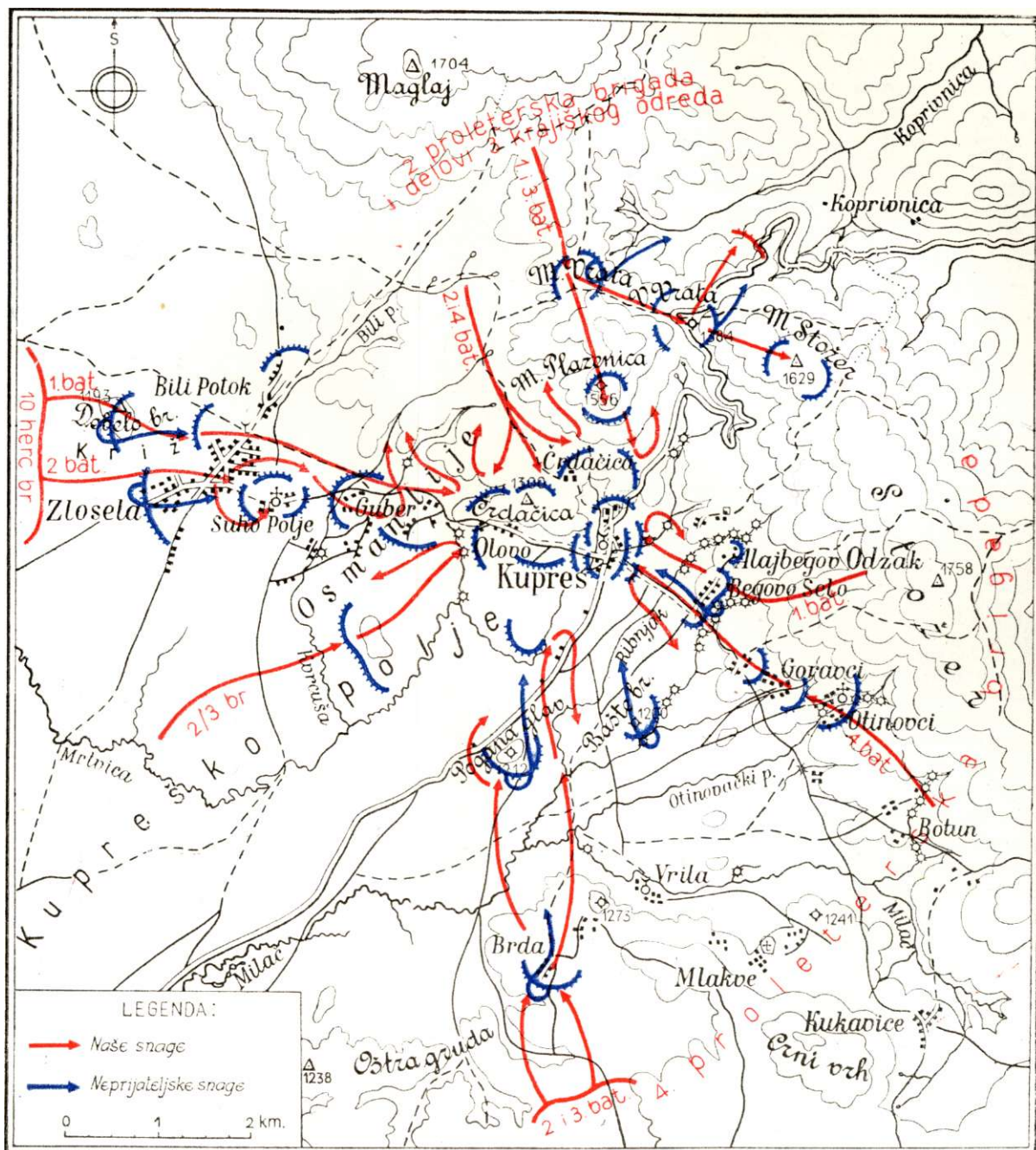
Ni zapadna kolona nije stigla da učestvuje u napadu na grad, jer je bila isuviše zadržana borbama za slamanje otpora u selima zapadno od Kupresa. Dva bataljona 10. hercegovačke brigade i 2. bataljon 3. proleterske brigade imali su na svojim pravcima jaka utvrđenja spoljne odbrane, te su bili prinuđeni da uspore svoje nastupanje, savlađujući uzastopne otpore neprijatelja. Prvi bataljon 10. hercegovačke brigade, koji se nalazio na levom krilu kolone, prodro je preko Debelog brda (trig. 1193) i severnog dela sela Zlosela, a zatim nastavio ivicom polja ka Kupresu, zapalivši uz put nekoliko kuća. Pred selom Olovom bataljon se, usled snažnog otpora ustaša, zadržao sve do 2 časa posle ponoći. Tada je neočekivano, bez opravdanog osnova, došlo do komešanja i izvesne dezorganizacije, te se bataljon povukao ka severu, uz padine Plazenice. On se, prema izveštaju Štaba brigade, povukao zbog toga »što se naglo povukla Kupreška četa koja je bila između jedinica Druge brigade i ovog bataljona i što je dobio bočnu vatru sa kote Čardačica i vatru sa leđa iz zloselske crkve«. Smatrajući da je povlačenje neopravdano, Štab brigade je naredio da se bataljon vrati na svoje položaje. Međutim, već je bilo kasno da se ma šta učini, jer su se, u međuvremenu, povukla i ostala dva bataljona. Drugi bataljon, koji je nastupao sredinom i južnim delom Zlosela, naišao je na jak otpor: ustaše su, vatrom iz više automatskih oružja postavljenih na tornju i prozorima crkve, tukle ceo prostor, sprečavajući nastupanje. Štab bataljona je ocenio da nije opravdano angažovanje u likvidiranju ovog veoma jakog uporišta (visoka zgrada crkve sa zvonikom građena je od kamena i nalazi se usamljena, odvojena od seoskih kuća), te je tu zadržao samo jednu četu. Ostale čete su nastavile prema Kupresu. Ali one nisu ni stigle do grada, jer su bile prinuđene da, iz istih razloga zbog kojih je 1. bataljon obustavio napad, skrenu u levo i povuku se za

Borba na Kupresu, »Zapisi o borbama iz Narodnooslobodilačkog rata«, Beograd, 1950; Izveštaj žandarmerijske stanice iz Kupresa od 13. avgusta (Arhiv VII, k. 148, br. reg. 51/3—1).

⁴⁵ Izveštaj nosi zaglavlje »Štab 4. brigade«, a potpisao ga je pomoćnik načelnika Vrhovnog štaba, koji se nalazio sa Štabom brigade.

PRVI NAPAD NA KUPRES

(noću U/12. VIII 1942)

Skica 17

njim. Napad 2. bataljona 3. proleterske brigade završio se sa istim rezultatima. I njegovi su delovi doprli samo do sela Olova, odakle su se u svitanje, zajedno sa 10. hercegovačkom brigadom, povukli u pravcu Blagaja.⁴⁶

U zoru 12. avgusta svi su se bataljoni, ne baš organizovano, povlačili od Kupresa. Naređenje za povlačenje nije bilo izdato, ali su neuspeh u toku noći i bojazan da dan ne zatekne jedinice na polju, ravnom i otkrivenom, uticali na štabove da donesu odluku o povlačenju. Odstupajući kroz ustaška sela Olovo, Osmanlije, Zlosela, Botun i Vrila, partizani su, u cilju odmazde, zapalili 46 kuća i štala i oterali 461 govedo i 1762 ovce.⁴⁷

Ocenivši da je napad suzbijen i da se partizanske jedinice povlače, ustaše su krenule za njima da bi ih razbile i raspršile. Iz grada su se, u svim pravcima, uputile neprijateljeve kolone, podržane artiljerijskom vatrom i dejstvom aviona, dok su istovremeno iz Bugojna krenuli jači delovi da bi raščistili put za Kupres. Naročito je aktivno bilo dejstvo aviona, koji su, po mišljenju neprijatelja, stigli u pravi trenutak i mnogo doprineli da napad partizana bude odbijen. Pred nastupanjem nadmoćnih snaga i naletima avijacije, jedinice 2. proleterske brigade su se oko 9 časova povukle sa Čardačice i Male Plazenice, a neprijatelj je produžio ka Velikim i Malim Vratima i Malom Stožeru. Pod upornim pritiskom ustaša, 2. proleterska brigada je bila prinuđena da odstupi i s tih položaja, koje je neprijatelj zatim zaposeo i tako ponovo oslobodio komunikaciju za Bugojno.⁴⁸

Prateći razvoj događaja, delegat Vrhovnog štaba je zaključio da je povlačenje neopravdano, te je u 10,50 časova uputio Štabu brigade sledeće naređenje:

»Pošto za otstupanje nije bilo niti ima uzroka, to zadržite brigadu na sadašnjim svojim položajima, a najdalje na polaznom položaju, odakle bi se preduzeo ponovni napad uz pomoć Krajiške brigade, koja dolazi.«⁴⁹

⁴⁰ Izveštaj Štaba 1. hercegovačke brigade Vrhovnom štabu od 17. avgusta (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 106); Stenografske beleške (Arhiv VII, k. 2001, br. reg. 1—3 i 2—3); N. Ljubibratić: Drugi bataljon Desete brigade; M. Okiljević i S. Kovačević: Pali su u Prvom bataljonu (Hercegovina u NOB, str. 360 i 355); V. Šegrt: Ratne uspomene, str. 183—5.

« Arhiv VII, k. 148, br. reg. 51/3—1.

⁴⁸ Dnevni izveštaji 3. domobranskog korpusa za 13. i 14. avgust (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 43/3—3 i 49/3—5); Bojna relacija 9. pešadijskog puka (Arhiv VII, br. reg. 9/2—8); Dnevnic i V. Đokića i M. Milovanovića; AIRPJ, br. 16518, 3256, 3428.

⁴⁹ Naređenje delegata Vrhovnog štaba S. Orovića Štabu 2. proleterske brigade od 12. avgusta u 10,50 časova (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 95).

Nastojanje delegata Vrhovnog štaba da se jedinice 2. proleterske brigade zadrže na uzvišenjima severno od grada bilo je inspirisano željom da se održe ti vrlo povoljni objekti koji su za napadača bili i te kako značajni. Ali je jedinice, iznurene i prilično obeshrabrene, već bila zahvatila težnja za povlačenjem, i više se nije moglo ništa učiniti da se one danju zadrže na otkrivenim položajima gde bi bile izložene jakoj artiljerijskoj, minobacačkoj i mitraljeskoj vatri i dejstvu avijacije. Uostalom, verovatno je da bi ustaše, čiji je protivnapad bio isuviše jak, uspele da slome otpor i osvoje te položaje, pošto se bataljoni 2. brigade, usled nedostatka municije, ne bi mogli da održe na njima. Zbog svega toga bila je opravdana odluka Štaba brigade da sve jedinice, izuzimajući 3. bataljon koji je ostavljen na Maglaju, povuče u rejon Blagaja, gde bi se one odmorile od naporne borbe.⁵⁰

Neprijateljeve kolone koje su krenule u gonjenje jedinica 4. proleterske brigade bile su takođe vrlo energične. Ohrabrene uspešnom odbranom u toku noći i ubedene da su partizani iscrpeni i demoralisani, ustaše su, uz vrisku i uvredljive poklike, nasrnule na partizane koji su se u grupama povlačili, praćeni jakim artiljerijskom vatrom. Međutim, zaštitnički delovi su ipak uspeli da svojom vatrom uspore nastupanje neprijatelja. Ubrzo, zbog neočekivanog otpora, a verovatno i zbog guste magle koja je u jutarnjim časovima prekrila Kupreško polje, ustaše su odustale od daljeg gonjenja.⁵¹

U napadu na Kupres partizanske jedinice, izuzev 2. proletersku brigadu, nisu pretrpele ozbiljnije gubitke, pošto do većih borbi zapravo nije ni došlo. Druga proleterska brigada je imala sedam mrtvih i oko 25 ranjenih, 4. proleterska četiri mrtva i šest ranjenih, 2. bataljon 3. proleterske brigade 2 ranjena, delovi 3. krajiškog odreda su imali dva poginula i pet ranjenih, dok gubici 10. hercegovačke brigade nisu poznati. Prema neprijateljevim podacima, ustaše su zarobile nekoliko boraca iz 2. i 4. brigade i zaplenile dva puškomitraljeza i deset pušaka. Pogibija Solaje i Metlica, legendarnih junaka Bosanske krajine, bolno je odjeknula u tamošnjem stanovništvu i partizanskim jedinicama. U ovoj borbi neprijatelj je, prema vlastitom priznanju imao 14 poginulih i 42 ranjena.³⁻

⁵⁰ V. Dokić: Dnevnik.

⁵¹ U dnevnom izveštaju Ministarstva domobranstva stoji: »U borbama koje su vođene 12. 8. partizani su dali žilav otpor usled čega se morao prekinuti pothvat prema G. i D. Vukovskom« (Arhiv VII, k. 13, br. reg. 13/1—3).

⁶² Izveštaj komandira žandarmerijske stanice iz Kupresa od 13. avgusta (Arhiv VII, k. 148, br. reg. 51/3—1); Bojna relacija 9. pešadijskog puka za avgust (Arhiv VII, k. 56. br. reg. 9/2—8); Članak B. Duričkovića;

Napad na Kupres je tako očito pokazao da su napadi na jako utvrđena i dobro branjena naseljena mesta još uvek bremeniti slabostima i da se štabovi ne snalaze dovoljno u tako složenim napadnim dejstvima. Činjenica da napad nije izveden jednovremeno, da neke jedinice nisu ni stigle da učestvuju u neposrednom jurišu na grad, već su se zadržale na njegovim bližim ili daljim prilazima, govori da je i ovom prilikom slabo sadejstvo bilo prva i najvažnija slabost, koja je za sobom povukla i druge: izostanak iznenađenja, odsustvo siline napada, nedolazak do izražaja udarnih grupa i bombaških odeljenja koja bi slamała odbranu, neutralisala vatrene tačke i omogućila prodore jedinica i njihovo dejstvo unutar grada. Štabovi koji su rukovodili ovim napadom bili su svesni da nedostatak težeg naoružanja i oskudica u municiji predstavljaju ozbiljan problem koji dovodi u pitanje uspeh napada. Međutim, računalo se da se on može, ako ne eliminisati, a ono bar ublažiti, ako bi se jedinice, pod zaštitom mraka, smelim jurišima probile u unutrašnjost grada i dejstvom iznutra rastrojile odbranu i stvorile uslove da otpor branioca bude slomljen. Takvo dejstvo je pretpostavljalo jednovremen napad svih jedinica koji bi braniočeve snage vezao i stavio ih u situaciju da se na svim pravcima moraju braniti a njihove rukovodioce lišio mogućnosti da vrše manevar prebacujući pojedine delove iz neugroženog ili manje ugroženog rejonu odbrane u rejon gde je najjači pritisak. Ali je do jednovremenog napada i iznenađenja moglo doći samo u tom slučaju ako polazni položaji ne bi bili suviše udaljeni od objekta napada, kako bi sve jedinice stigle da u određeno vreme izvrše juriš, i, što je posebno važno, ako one ne bi morale da prethodno slamaju spoljnu odbranu branioca, zadržavajući se na usputnim zadacima. To, međutim, prilikom napada na Kupres, nije bio slučaj. Neprijatelj je u obližnjim selima isturio svoje delove, uglavnom naoružane milicionere, koji su imali zadatak da pružaju otpor napadaču i, zadržavajući ga na uzastopnim linijama, usporavaju njegovo nastupanje. Ova je okolnost isključila postizanje iznenađenja jer je nastupanje kroz okolna sela, praćeno borbom, alarmiralo branioce u gradu, a, sem toga, napadač je u usputnim borbama gubio dragoceno vreme, jer je letnja noć bila kratka. Tako se i dogodilo da su bataljoni, zavisno od udaljenosti svojih polaznih položaja i od broja prepreka na putu i brzine s kojom su ih savladavali, stizali pred glavne odbrambene položaje neprijatelja na ivici grada nejednovremeno, u manjim ili većim vremenskim razmacima i, uglavnom, sa zakašnjenjem. Tako su bataljoni 10. hercegovačke brigade-

Izveštaj Štaba 3. krajiškog odreda od 18. avgusta (Zbornik, tom IV, knj. 6, br. reg. 109); AIRPJ. br. 16548, 3256, 16559.

bili prinuđeni da nastupaju kroz čitav niz sela i da se upuštaju u borbe s milicionerima u Zloselima, Osmanlijama i Olovu; zbog toga nisu ni stigli do Kupresa: bili su zaustavljeni pred Olovom, gde su u zoru obustaviti napad. I bataljon 3. sandžačke brigade je suviše vremena izgubio u kretanju od svojih polaznih položaja na padinama Malovana, pa preko Kupreškog polja, do ivice grada. Pošto nije imao vezu ni s levim ni sa desnim susedom, bataljon se kretao sporo i oprezno; tako ni on nije stigao da uzme učešće u napadu na grad. Slično se desilo i sa bataljonima 4. crnogorske brigade, koji su takođe zakasnili da učestvuju u napadu na grad jer su isuviše vremena izgubili u nastupanju kroz sela na prilazima Kupresu. Dva bataljona ove brigade, koji su napadali s južne strane, čak su gubili dragoceno vreme oko organizovanja napada na Poganu glavicu, s koje se, međutim, neprijatelj već bio povukao.

I pored navedenih subjektivnih slabosti — nesnalažljivosti,⁵³ sporog rada, slabog sadejstva i drugih propusta — objektivne okolnosti su ipak bile presudne. U toku jedne noći bataljoni nisu mogli i da savladaju spoljnu odbranu i da zauzmu Kupres. I raniji napadi 2. proleterske brigade na ovo mesto, kada je njegova posada bila znatno slabija, završavali su se slično: jedinice bi najveći deo noći izgubile u nastupanju kroz posednuta sela iz kojih je neprijatelj davao otpor, tako da su pred Kupres stizale pred zoru. S dolaskom dana nestajale bi prednosti koje su partizanske jedinice imale, jer bi se našle na ravnici, van zaklona, pred cevima neprijateljevih pušaka, puškomitraljeza i mitraljeza, koje su iz rovova, bunkera i kamenih zgrada sipale na njih strahovitu vatru, koju su upotpunjavali minobacači i topovi. Partizanske jedinice, svesne svoje inferiornosti u pogledu naoružanja, osećale su se znatno sigurnije u noćnim dejstvima; kod boraca je već bilo oformljeno shvatanje da napad treba okončati dok traje noć, da se u zoru moraju povući, ukloniti ispred neprijatelja, čija je vatrena nadmoćnost tad dolazila do punog izražaja, koji je tad prelazio u protivnapad na umorne partizane čije su zalihe municije bile na izmaku. Stoga je, dakle, bilo normalno očekivati da će neke jedinice, koje na svom pravcu nastupanja budu morale da savladaju veće otpore, biti zadržane, da će zakasniti da uzmu učešće u napadu na grad. U tom svetlu gledano, bilo je očigledno da je zadatak 10. hercegovačke brigade bio nerealan: trebalo je da njena dva bataljona zauzmu Zlosela, da potom savladaju još nekoliko

⁵³ Štab 4. crnogorske brigade je, u svom izveštaju Vrhovnom štabu, analizirao uzroke neuspeha napada i naveo da su ispoljili »kolebljivost i nesnalaženje komandnog kadra, te ustezanje od upada u grad iz bojazni da ostali nisu u gradu« (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 108).

otpora u zaseocima sela Osmanlija i u Olovu i da, konačno, zajedno i jednovremeno sa ostalim jedinicama, napadnu na grad. I dalje, neprijateljeva odbrana je bila isuviše jaka da bi se, uprkos hrabrosti i jurišima bombaša, mogla slomiti bez upotrebe težeg oružja. Bunker i utvrđenja — na primer, silos⁵⁴ — mogli su se savladati samo artiljerijom, koju partizanske jedinice nisu imale. Doduše, prilikom borbi za Konjic, Prozor i Livno one su uspele da i bez težeg naoružanja savladaju otporne tačke neprijatelja, zauzmu njihove bunkere i rovove, čak i kamene kule. Ali posade tih garnizona, znatno slabijeg morala i borbene vrednosti u odnosu na kupreške ustaše i Crnu legiju, prestajale su da pružaju otpor uskoro posle prodora partizana u grad. Međutim, u Kupresu nije bio takav slučaj. Jedinice koje su učestvovala u napadu nisu raspolagale potrebnim podacima o neprijatelju, o rasporedu njegovih snaga, o sistemu odbrane, o mestu i karakteru utvrđenja i si., tako da su išle u napad »na slepo«. One, zapravo, nisu ni mogle izvideti objekte napada, jer je ustaška milicija iz okolnih sela sprečavala prilaz Kupresu. Kada su neki delovi izbili na ivicu grada, bili su iznenađeni vatrom iz utvrđenja koja nisu mogli videti. Koristeći se vrlo povoljnim uslovima koje mu je pružao potpuno ravan i brisan teren, na kome je bila iznikla niska raž, neprijatelj je izgradio utvrđenja koja se nisu mnogo uzdizala iznad zemlje, i dobro ih je maskirao, tako da ih napadač nije mogao uočiti, dok je branilac bio u mogućnosti da efikasnom vatrom tuče sve prilaze. I konačno, rešenost branilaca da se najupornije brane i bore do poslednjega davala je njihovoj odbrani takvu čvrstinu i neprobojnost, da su i prekaljeni proleterski bataljoni bili nemoćni da je slome. Ustaška Crna legija je, bez sumnje, bila najborbenija jedinica oružanih snaga NDH, koja je već imala znatno ratno iskustvo. A bataljon te legije koji se nalazio u Kupresu pokazao je svoju visoku borbenu vrednost i prilikom nedavnih borbi u rejonu Šujice i Livna. I ustaška milicija koja je tih dana branila Kupres nije po svojoj borbenosti i hrabrosti zaostajala za zloglasnim »crnim ustašama«. Sastavljena od stanovnika Kupresa i okolnih sela, ogrezlih u zločinima nad srpskim življem, ona se potpuno stavila na stranu ustaša, opstanak svoj i svojih porodica bezrezervno je vezala za sudbinu ustaške države. Sa oružjem u ruci milicioneri su se tih dana grčevito borili protiv partizana, uvereni da time brane i svoju decu, roditelje i žene, svoju imovinu i stoku — sve ono što je stajalo iza njihovih leđa sabijeno u

⁵⁴ Silos se nalazio pored puta za Vukovsko, udaljen od varošice oko 200 metara. Zgrada, dužine 30, širine 10, a visine 8 metara i debljine zidova 50 cm, građena je od betona. Neprijatelj je onih 36 malih prozora (40X70 cm) u prizemlju i na spratu upotrebljavao kao puškarnice.

kućama, dvorištima i ulicama Kupresa.⁵⁵ Ubeđeni da svojom borbom štite od uništenja svoje porodice, oni su bili rešeni da napadače puste samo preko svojih leševa.⁵⁶

Pri takvom odnosu snaga, čvrstini odbrane i drugim navedenim okolnostima, teško je bilo verovati da bi napad uspeo čak i da nije bilo ispoljenih grešaka i slabosti kod napadača. Pa ipak, takvo mišljenje nije postojalo kod štaba koji je rukovodio napadom. On je, naime, smatrao da se Kupres mogao zauzeti da je sadejstvo bilo bolje organizovano i da se jedinice 4. crnogorske i 10. hercegovačke brigade i bataljon 3. sandžačke brigade nisu zaustavili na prilazima gradu. Delegat Vrhovnog štaba je 12. avgusta štabovima jedinica koje su učestvovala u napadu uputio pismo puno prekora:

»Drugovi, ovo je već treći napad koji se vrši za zauzimanje Kupresa. Naša 2. brigada je u sva ova tri napada bila na visini zadatka. Da je sinoćni napad bio dobro koordiniran i zadatak izvršen onako kako su ga izvršili borci 2. brigade (koji su bili ušli do samoga trga u gradu) Kupres bi bio naš.

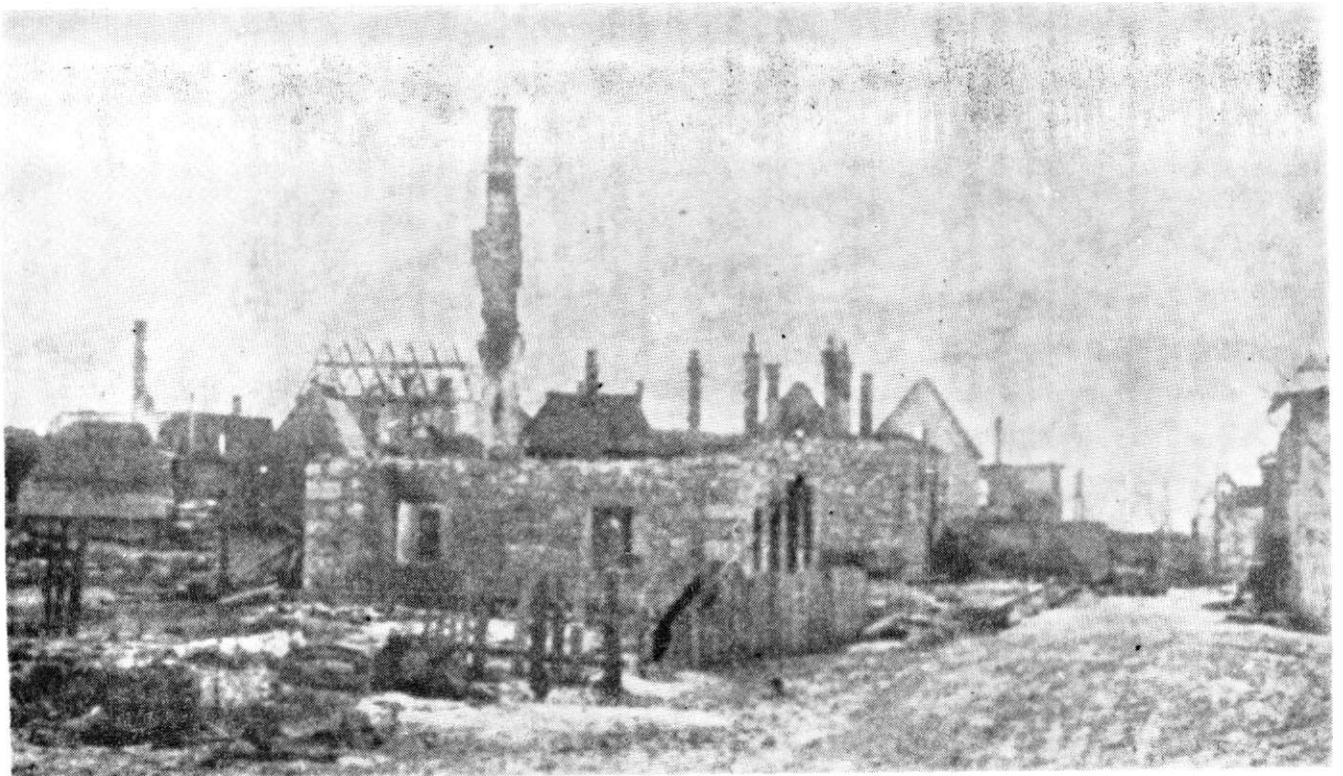
Cilj napada je ulazak u sam grad a ne dolazak do pred grad ili samo vatreno dejstvo na neprijatelja, te o tome treba voditi računa«.⁵⁷

Ministarstvo unutrašnjih poslova je, na osnovu izveštaja Kotarske oblasti Kupres i Velike župe Rama i Pliva, obavestilo Ministarstvo udružbe da je u malu varošicu Kupres, koja broji oko 1000 stanovnika i u kojoj ima relativno malo zgrada, nagrnulo oko 9000 izbeglica, koji su smešteni po raznim nehigijenskim zgradama (magacinima, štalama, dućanima i si.), u kojima nisu čak ni imali gde leći. Od tolikog broja sveta i stoke nastala je velika nečistoća, tako da je pretila opasnost od epidemije (Arhiv VII, k. 213, br. reg. 30/7—1).

⁵⁶ Pomoćnik načelnika Vrhovnog štaba je pravilno ocenio borbenu prednost neprijatelja u Kupresu kad je, u pomenutom pismu vrhovnom komandantu, napisao sledeće:

»Seljaci okolnih sela brane svoja sela i to dosta uporno. Kad budu potisnuti iz njih, povlače se u grad koji pretstavlja prilično jaku oslonu tačku povezanu s Cardačicom (trig. 1300). Ovde se bore očajnički — bore se i boriće se do poslednjeg, na šta su ih naterale one dugotrajne borbe oko Kupresa. Oni su, verovatno zbog paljenja njihovih sela, stekli uverenje da će biti uništeni, a pored toga znaju da su ogrezli u pljački, krvi i razbojništvima i da su mnogo toga dužni... Izgleda da neprijatelj raspolaže sa 1200 ljudi — sve goli (u značenju: okoreli — prim. M. L.) ustaša i gori od njih, jer nas više mrze, a borbeniji su od ustaša i iskusniji od njih«.

⁵⁷ Pismo delegata Vrhovnog štaba S. Zujovića (Zbornik, tom II knj. 5, dok. br. 94). Na pismu nema datuma a ne vidi se ni kome je upućeno. No sigurno je da je napisano 12. avgusta a verovatno je bilo poslato štabovima 4. crnogorske i 10. hercegovačke brigade, 2. bataljona 3. sandžačke brigade i 3. krajiškog odreda — dakle, jedinicama koje su, zajedno sa 2. proleterskom brigadom, učestvovala u napadu. Postoji i mišljenje da je Štabu 4. crnogorske brigade delegat Vrhovnog štaba uputio posebno pismo u oštrijem tonu, koje, međutim, nije sačuvano (vidi primedbu redakcije Zbornika uz citirano pismo). U svom izveštaju Vrhov-

Kupres je u toku borbi bio pretvoren u zgarište.

Uzroci neuspeha nisu, očigledno, svestrano analizirani, niti kompleksno sagledani. Druga proleterska brigada je, bez sumnje, postigla najveći uspeh, ali je zato i pravac njenog nastupanja bio povoljniji u odnosu na druge, jer je teren nudio bolje uslove za napad. Na osnovu tako nepotpuno i nekritički izvršene analize i zaključci su morali biti jednostrani. Umesto hladnokrvnog, mirnog rezonovanja i traženja svih, a ne samo nekih, uzroka zbog kojih napad nije uspeo, kako bi se oni imali u vidu prilikom organizovanja novog napada, osećalo se da su u štabovima nervoza i žurba prigušivale takvo rezonovanje. Smatralo se da će se angažovanjem još jedne brigade postići potrebna nadmoćnost i da će se ponovljenom napadu dati dovoljna silina, kojom će jedinice slomiti neprijateljevu odbranu i zauzeti Kupres.

3. — Pripreme za obnavljanje napada

O neuspehu napada na Kupres vrhovni komandant je saznao 12. jula uveče. Prve vesti, dosta šture i nepotpune jer su se odnosile samo na dejstvo 4. crnogorske brigade, on je dobio od pomoćnika načelnika Vrhovnog štaba, iz sela Rilića. Iz njegovog izveštaja vrhovni komandant je saznao da organizacija napada i sadejstvo jedinica nisu bili na visini, da je posada Kupresa pružila grčevit otpor, ali i da je ta brigada spremna da ponovi napad. »Mi smo raspoloženi da se još jednom sudarimo« — stajalo je na kraju izveštaja. »Uzmite ovo u obzir što rekoh, pa naredite kada«. Nešto kasnije, izveštaji iz drugih jedinica potvrđivali su gornje vesti.

Vrhovni komandant je analizirao novonastalu situaciju da bi se odlučio šta treba dalje preduzeti. Neuspeh napada ozbiljno je upozoravao da se Kupres neće moći tako lako zauzeti, ali je ipak postojalo uverenje da će se bolje organizovanim napadom to ustaško uporište likvidirati. Trebalo je stoga žuriti, jer je svaki dan za neprijatelja značio novu mogućnost da učvrsti odbranu i dobije pojačanja. Pošto je 1. krajiška brigada u toku noći stigla u Blagaj,⁵⁸ gde se nalazila i 2. proleterska brigada, to se napad mogao odmah obnoviti.

Još iste večeri, vrhovni komandant je doneo odluku da se novi napad na Kupres izvede 13. avgusta uveče. U njemu je trebalo da učestvuju sve jedinice koje su u tom trenutku Vrhovnom štabu od 18. avgusta, Štab 4. brigade govori o pismu Zujovića »u kome nas kori zašto nismo upali u grad kad je već 2. brigada to bila izvršila« (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 108).

Dnevnik R. Vukmirovića.

nom štabu stajale na raspolaganju u tom rejonu: 2. proleterska brigada, 4. crnogorska brigada,⁵⁹ 10. hercegovačka brigada, 1. krajiška brigada, 2. bataljon 3. sandžačke brigade i pet četa meštanskih partizanskih jedinica (tri iz 3. krajiškog odreda i dve iz bataljona »Vojin Zirojević«) — ukupno 16 bataljona, sa oko 2.400 boraca. Ostale brigade — 1. proleterska, 3. sandžačka i 5. crnogorska — imale su druge važne zadatke: prve dve u rejonu Livna, Duvna i Posušja, a treća u širem rejonu Prozora. Iz njih se nije mogla odvojiti nijedna jedinica da bi se, kao pojačanje, uputila snagama oko Kupresa. Jedino je vrhovni komandant uputio jedno minobacačko odeljenje 1. proleterske brigade da bi učestvovalo u napadu i sa Pogane glavice tuklo neprijateljeve položaje u gradu. U cilju koordiniranja dejstava svih jedinica i uspešnog rukovođenja napadom, on je u rejon Kupresa uputio jednog člana Vrhovnog štaba i dao mu potrebna uputstva.⁶⁰ Vrhovni komandant je ukazao na potrebu da dva bataljona obezbede pravac od Bugojna i da se jedinice koje budu napadale na grad što više približe njegovoj ivici još u toku dana, kako bi mogle jednovremeno, u snažnom naletu, izvršiti juriš, probiti odbranu i upasti u unutrašnjost grada. Iskustvo iz prvog napada ga je upozorilo da polazni položaji treba da budu što bliže objektu napada, kako bi jedinice mogle jednovremeno preći na juriš. Isuviše dugo zadržavanje u podilaženju i angažovanje u borbama sa isturenim neprijateljevim delovima koji su vršili obezbeđenje na daljim i bližim prilazima gradu imalo je kao posledicu. gubljenje dragocenog vremena i neusklađen napad na grad. Da se to ne bi ponovilo i ovom prilikom, trebalo je, po uputstvu vrhovnog komandanta, još u toku dana iz okolnih sela rasterati isturene neprijateljeve delove. Ovo tim pre što nije trebalo strahovati da će se tim dejstvima otkriti napad, i da će, usled toga, izostati iznenađenje, to vrlo značajno pre-

si Do 12. avgusta 3. sandžačka, 4. i 5. crnogorska brigada nosile su naziv: proleterska. A od toga dana one su zadržale samo naziv: udarna. To su Centralni komitet i Vrhovni štab učinili na sugestiju Kominterne, mada nerado. Tito je 12. avgusta uputio u Moskvu depešu u kojoj je, između ostalog, stajalo sledeće:

»... Mi se slažemo sa Vama da brigade treba nazivati samo udarnim, a ne proleterskim. Proleterskim će ostati samo 1. i 2. brigada čiji je sastav pretežno od radnika« (AIRPJ, br. 15688).

O ovoj odluci Vrhovnog štaba govori se i u izveštaju Štaba 1. krajiške brigade upućenom 12. avgusta Operativnom štabu za Bosansku krajinu:

»11. avgusta štab naše brigade bio je kod Vrh. štaba... Zbog vanjske situacije ostaće prol. brigadama samo Prva, a možda i Druga brigada a sve ostale ostaće partizanske udarne brigade« (AIRP, Sarajevo, br. 441).

⁶⁰ Vrhovni komandant je rukovođenje predstojećim napadom poverio članu Vrhovnog štaba S. Oroviću, a načelnika Vrhovnog štaba odredio da bude kod zapadne grupe, u selu Blagaju.

imućstvo. Bilo je isuviše očigledno da o nekom iznenađenju ne može biti ni govora, jer je neprijatelj bio u punoj pripravnosti, očekujući svakog časa novi napad partizana. Vrhovni komandant je, istovremeno, dao, u glavnim crtama, plan napada, ostavivši da ga Operativni štab kupreških snaga razradi na licu mesta, prema situaciji i drugim okolnostima. Prema tom planu trebalo je da 2. proleterska brigada (odnosno njena tri bataljona) napada sa severa, od Velikih i Malih Vrata, 1. krajiška i 10. hercegovačka brigada sa zapada i jugozapada, a 4. crnogorska sa istoka i juga, dakle, onim pravcima kojima su jedinice već napadale i koje, prema tome, one dobro poznaju.⁶¹

U naređenju Štabu 4. crnogorske brigade, vrhovni komandant je posebno naglasio značaj predstojećeg napada: »Mi moramo uništiti ovo ustaško gnezdo. Zato se ponovni o t s u d n i napad mora pravilno postaviti pred borce i pred starešine . . . Sve jedinice i starešine upoznajte sa zadacima«. Rešenost da se grad zauzme po svaku cenu ogledala se i u tome što je bilo predviđeno da se, u slučaju da se grad ne zauzme u toku noći, jedinice moraju zadržati na dominirajućim tačkama oko grada, kako bi naredne noći produžile napad⁶².

U toku 13. avgusta izvršene su poslednje pripreme za napad. Svi štabovi su, dobivši potrebna naređenja, izvršili izviđanja. Borcima je predočen veliki značaj predstojećeg napada; od njih je zahtevano da ga uspešno izvrše. Stab 4. crnogorske brigade je pred sve borce i rukovodioce postavio izvršenje dobijenog zadatka kao pitanje časti i prestiža. Na njih je jak utisak učinilo pismo koje je, u toku noći 12/13. avgusta, Stab brigade dobio od člana Vrhovnog štaba (koji se nalazio sa 2. proleterskom brigadom): u njemu je bilo mnogo prekora i primedbi na dejstvo njihove brigade prilikom napada na Kupres⁶³. Na partijskim i vojničkim sastancima borci su dali obećanje da će njihova brigada prva upasti u Kupres i time dokazati da nije bio opravdan prekor koji joj je bio upućen od člana Vrhovnog štaba i Centralnog komiteta KPJ^W. Stab 1. krajiške brigade, u svojoj zapovesti, takođe je svojim borcima predočio značaj pred-

⁶¹ O sadržini uputstava koje je vrhovni komandant izdao predstavniku Vrhovnog štaba S. Oroviću nema pismenih tragova, ali se ona sasvim pouzdano može utvrditi na osnovu naređenja koje je vrhovni komandant, 12. avgusta u 22 časa, uputio Štabu 4. crnogorske brigade (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 98).

⁶² Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 98.

Pismo delegata Vrhovnog štaba S. Zujovića, pisano 12. avgusta u 22,30 časa, nije sačuvano, ali se ono spominje u izveštaju, pisanom 13. avgusta, pomoćnika načelnika Vrhovnog štaba koji se nalazio sa Štabom 4. crnogorske brigade (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 102).

⁶³ Izveštaj Štaba 4. crnogorske brigade Vrhovnom štabu od 18. avgusta (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 108).

stojeće akcije: »Naša 1. krajiška udarna brigada, koja večeras prvi put sudjeluje pod komandom člana Vrhovnog štaba u zajednici sa drugovima Srbijancima, Crnogorcima i Hercegovcima, ima pokazati svu svoju hrabrost i sposobnost da brzo likvidira neprijatelja, a svi partizani moraju biti svijesni da smo mi večeras pretstavnici Bosanske krajine i da će se po tome kako mi izvršimo zadatak ista cijeniti i da ne smijemo osramotiti sve naše poginule heroje i herojsku borbu Bosanske krajine«. I u ostalim jedinicama izvršene su vojničke i političke pripreme.

Pošto se, iz opravdanih razloga, nije moglo izvršiti zajedničko izviđanje, to je priprema štabova izvršena u okviru brigada. Jedino su štabovi 2. proleterske i 1. krajiške brigade zajedno izvršili izviđanje sa Maglaja (trig. 1704)⁶⁵. U 16 časova Operativni štab kupreških snaga je izdao zapovest u kojoj su brigadama dati sledeći zadaci⁶⁶:

da 4. crnogorska brigada (ojačana dvema četama bataljona »Vojin Zirojević« i jednim brdskim topom) uputi tri bataljona u napad sa Velikog Stožera (trig. 1758), preko sela Alajbegovog Odžaka, Begovog Sela i Goravaca, na istočni i jugoistočni deo grada, stupajući svojim levim krilom u dodir sa 10. hercegovačkom brigadom, a da delom snaga ovlada Malim Stožerom i Velikim Vratima, gde će uhvatiti vezu sa delovima 2. proleterske brigade i zatvoriti pravac prema Bugojnu;

da 2. proleterska brigada (ojačana trima četama 3. krajiškog odreda) ovlada Malim i Velikim Vratima i postavi obezbeđenje prema Bugojnu, a glavninom izvrši napad na Kupres sa severa, duž komunikacije koja se spušta od Velikih Vrata; dve čete 3. krajiškog odreda ostaće u rezervi, s tim što će biti upotrebljene u napadu na Zlosela, zajedno sa bataljonom 10. hercegovačke brigade, a jedna četa će biti raspoređena za vodiče 2. proleterske, 1. krajiške i 10. hercegovačke brigade;

da 1. krajiška brigada zauzme Malu Plazenicu (k. 1556) i Čardačicu (trig. 1300) i potom napadne grad sa severozapadne i zapadne strane;

⁶⁵ Dnevnici M. Milovanovića i V. Đokića.

⁶⁶ Zapovest Operativnog štaba kupreških snaga za napad na Kupres od 13. avgusta u 16 časova (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 101). Mada na pismenoj zapovesti stoji da je izdata u 16 časova, izgleda da je ona brigadama ranije saopštena usmeno, odnosno, izvodno, pismeno. Štab 4. crnogorske brigade je 13. avgusta pisao predstavniku Vrhovnog štaba S. Žujoviću, koji se nalazio sa Štabom 2. proleterske brigade, da je tog jutra primio od načelnika Vrhovnog štaba naređenje za novi napad na Kupres. To naređenje nije sačuvano, ali se iz sadržine pisma Štaba 4. crnogorske brigade pouzdano može zaključiti da se ono podudara sa zapovešću. Prema tome, zapovest je, verovatno, samo oformljena u 16 časova.

da 10. hercegovačka brigada (ojačana 2. bataljonom 3. sandžačke brigade i jednim protivtenkovskim topom) zauzme Zlosela i Poganu glavicu i napadne na Kupres sa jugozapadne strane.

Sve jedinice su dobile zadatak da s polaznih položaja krenu u 21 čas, da brzim i energičnim nastupanjem očiste od neprijatelja sva sela i položaje na prilazima i da zatvore обруч neposredno oko grada do 23 časa, kada će preći na juriš. Iz pijeteta prema poginulim krajiškim komandantima Šolaji i Metliću, znaci raspoznavanja za tu noć nosili su njihova imena. Jedinicama su dati i podaci o jačini i rasporedu neprijatelja. Prema tim podacima, u Kupresu su se nalazile četiri ustaške čete i oko 300 milicionera, a od naoružanja neprijatelj je, pored pušaka, imao dva brdska topa, dva teška minobacača i veći broj mitraljeza i puškomitraljeza. Njegove snage su se, prema istim podacima, većim delom nalazile u varošici, raspoređene u rovovima, bunkerima i čvrstim kućama, a dve čete su bile raspoređene u rovovima duž grebena od Malog Stožera do Velikih Vrata, na padinama Male Plazenice i na Čardačici. Jača grupa ustaša nalazila se u crkvi u Zloselima, dok je jedan vod bio isturen na Poganoj glavici. Između mnogobrojnih utvrđenja isticala se zgrada silosa, odakle je neprijatelj kontrolisao prilaze sa istočne i južne strane.

Istog dana, 13. avgusta, Vrhovni štab je uputio naređenje Štabu 5. crnogorske brigade: obavestivši ga da će se u toku noći izvesti napad na Kupres, on mu je stavio u zadatak da njegovi delovi izvrše jače demonstrativne napade prema Gornjem Vakufu, kako bi neprijatelja u tom rejonu vezali za sebe i sprečili njegovu intervenciju u pravcu Kupresa⁶⁷.

Na osnovu dobijene zapovesti, štabovi brigada su svojim bataljonima izdali konkretna naređenja i uputstva. Štab 4. crnogorske brigade, poučen iskustvom iz prvog napada, odlučio je da svoje bataljone rokira udesno, kako bi napad na grad izvršili pogodnijim pravcima i izbegli jaku vatru iz silosa. Prema njegovom naređenju, 1. bataljon, koji se nalazio na krajnjem desnom krilu, trebalo je da, posle zauzimanja Malog Stožera, napada na grad duž drumu, držeći vezu sa delovima 1. krajiške brigade, dok bi 2. i 4. bataljon nastupali obalama rečice Karićevca, nastojeći da izbegnu vatru sa silosa. Trećem bataljonu je dat zadatak da blokira silos, koji je, po oceni Štaba brigade,

« Naređenje pomoćnika načelnika Vrhovnog štaba Štabu 5 crnogorske brigade od 13. avgusta u 10,30 časova (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 100); Obaveštenje pomoćnika načelnika Vrhovnog štaba predstavniku Vrhovnog štaba S. Zujoviću od 13. avgusta (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 102).

predstavljao »za naše naoružanje tvrđavu«; a u krajnjem slučaju on će silos likvidirati. Štab brigade je računao da će ovaj bataljon, privukavši na sebe vatru iz silosa olakšati prodor 2. i 4. bataljonu, koji bi na taj način izbegli ubitačnu bočnu vatru i dohvatili se prvih kuća. Peti bataljon, ojačan sa jednom četom bataljona »Vojin Zirojević«, i ovoga puta je bio zadržan u rezervi⁸³.

I Štab 2. proleterske brigade je svojim bataljonima izdao potrebna naređenja. Prema naknadnoj odluci, zadatak ove brigade bio je izmenjen: umesto da, po zauzimanju Malih i Velikih Vrata, napada na Kupres, duž drumu, trebalo je da ostane na osvojenim položajima i zatvori pravac prema Bugojnu, isturivši dva bataljona u visini sela Koprivnice. Izgleda da joj je zadatak izmenjen na sigustiju Štaba 4. crnogorske brigade, koji je, u pomenutom pismu predstavniku Vrhovnog štaba, kao i u predlogu za napad upućenom vrhovnom komandantu, istakao da je 2. brigada u napadima na Kupres dala dosta žrtava i da će biti dovoljno da u ovom napadu zauzme Mala i Velika Vrata i zatvori pravac prema Bugojnu⁶⁹. Razlozi su bili opravdani, tim više što je jedan bataljon 4. crnogorske brigade bio upućen da napada duž drumu koji se sa severa spušta u Kupres.

Štab 1. krajiške brigade je takođe razradio dobijenu zapovest, konkretizujući zadatke svojim bataljonima: 1. bataljon da zauzme Čardačicu i potom upadne u grad, 2. bataljon da očisti od ustaša celo Olovo i groblje i zatim prodre sa zapada u grad, 3. bataljon da zauzme Malu Plazenicu i jednom četom sadejstvuje u napadu delova 2. proleterske brigade na Mala i Velika Vrata. Ceta pratećih oruđa takođe treba da učestvuje u napadu, podržavajući bataljone svojim oruđima: jedan top tuče grad, drugi crkvu i Zlosela; jedan minobacač gađa Čardačicu, a drugi vis Male Plazence; po jedan mitraljez se pridaje 1. i 3. bataljonu⁷⁰.

Štab 10. hercegovačke brigade je naredio 1. bataljonu da zauzme Zlosela, kako bi 1. krajiškoj brigadi olakšao napad na grad, a svom 2. bataljonu i 2. bataljonu 3. sandžačke brigade — da, nastupajući s jugozapadne strane, duž drumu Šujica — Kupres, zauzmu Poganu glavicu i upadnu u grad⁷¹.

⁶⁸ Zapovest Štaba 4. proleterske brigade od 13. avgusta u 9 časova (AIRPJ, br. 16558); Izveštaji Štaba 4. crnogorske brigade Vrhovnom štabu od 14. i 18. avgusta (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 101 i 108); Dnevnik M. Poleksića.

⁶⁹ Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 102; Dnevnici V. Dokića i M. Milovanovića.

⁷⁰ Zapovest Štaba 1. krajiške brigade za napad na Kupres od 13. avgusta (Arhiv VII, k. 787, br. reg. 10—1/1).

⁷¹ Izveštaj Štaba 10. hercegovačke brigade Vrhovnom štabu od 17. avgusta (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 106).

Dok su tako sve jedinice vršile ubrzane pripreme za napad* na Kupres, neprijatelj se užurbano pripremao da učvrsti odbranu i spremno dočeka i odbije novi napad koji je svakog časa očekivao. Sva posada, koja je brojala oko 1800 naoružanih ustaša, milicionera, domobrana i žandarma⁷², bila je neprekidno na položajima u punoj borbenoj gotovosti. Odbranom grada je rukovodio pukovnik Šimić. On je preduzeo mere da održi red, da stiša uzbuđenje i strah koji su zavladaali među stanovništvom, preteći da prerastu u paniku. »Sama odbrana mjesta Kupresa« — zabeležio je 13. avgusta komandant 9. puka — »bila je skopčana sa velikim poteškoćama, pošto se u to malo mjestance sklonilo pučanstvo iz okolnih mjesta bježeći pred neprijateljem, tako da je u samom mjestu bilo oko 10.000 do 12.000 ljudi.« Neprijateljeva avijacija je u toku 12. i 13. avgusta bila vrlo aktivna, izviđajući komunikaciju Bugojno — Kupres i bombardujući sela i uzvišenja oko Kupresa da bi rasterala partizanske snage i sprečila njihovo grupisanje za novi napad. U Kupres nisu stigla nova pojačanja, jer su jedinice upućene iz Bugojna bile vraćene u svoj garnizon, pošto je postojala bojazan da bi i Bugojno moglo biti napadnuto. Zbog toga je bugojanska posada, uz učešće u tu svrhu mobilisanog stanovništva, intenzivno utvrđivala položaje⁷³.

4. — Drugi i treći napad

U određeno vreme, 13. avgusta, u tamnoj i oblačnoj noći, sve su jedinice krenule u napad na Kupres, rešene da ga u snažnom jurišu zauzmu. Već u prvim naletima bataljoni su naišli na jak otpor neprijatelja, koji je spremno dočekao napad. Druga proleterska brigada je, posle oštire borbe, zauzela Mala i Velika Vrata, razbivši jednu četu ustaša Crne legije, a njen 2. i 3. bataljon su izbili u Koprivnicu, gde su neprijateljeve delove koji su bežali u neredu razjurili po šumi⁷⁴.

⁷² Mesečni izveštaj Velike župe Pliva i Rama za jul i avgust 1942. upućen Obćem opunomoćeniku vlade NDH kod Superslode (Arhiv VII, k. 195, br. reg. 5/9—1).

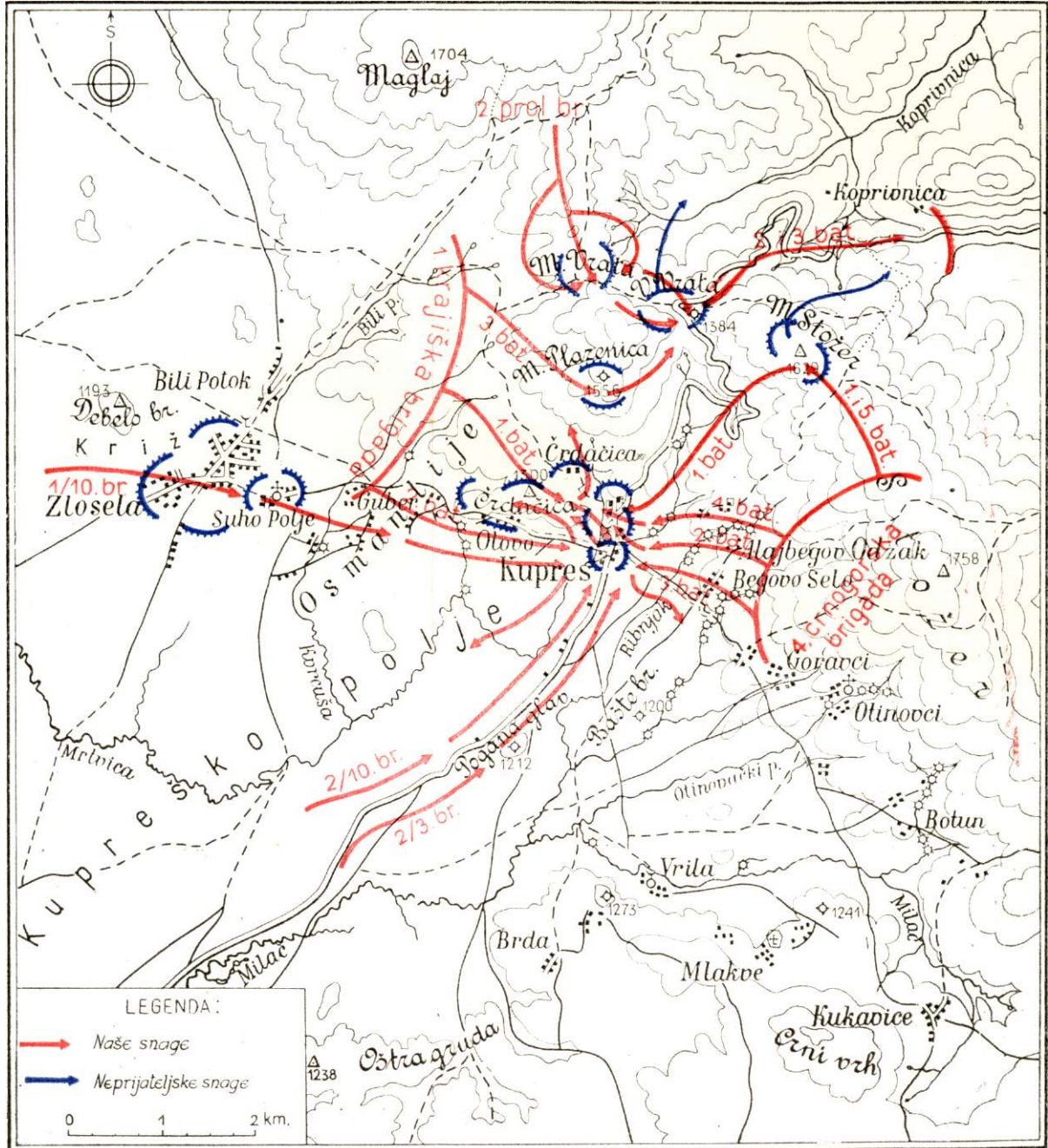
Prema izjavama zarobljenih domobrana u Kupresu su se nalazile dve čete ustaškog Željezničkog bataljona (tzv. četa ustaša), četiri čete Crne legije (od kojih dve regruta), četa domobrana i milicija iz grada i okolnih sela (AIRPJ, br. 3258).

Dnevni izveštaji 3. domobranskog korpusa za 13. i 14. avgust (Arhiv VII, k. 71, br. reg. 43/3—3, 49/3 i 49/3—5, k. 13, br. reg. 13/1—3 i 14/1—8; Izveštaj UNS Sarajevo za 13. avgust (Arhiv VII, k. 172a, br. reg. 35/2—1); Bojna relacija 9. pešadijskog puka (Arhiv VII, k. 56, br. reg. 9/2—8).

⁷⁴ Dnevni V. Đokića i M. Milovanovića; AIRPJ, br. 3258; D. Marković: Borba na Kupresu, »Druga proleterska«, I, str. 621.

U međuvremenu je 1. bataljon 4. crnogorske brigade, s jednom četom 5. bataljona, nastupao ka Malom Stožeru, predvođen vodičem. U mrkloj noći vodič je zalutao, tako da je bataljon izgubio dosta vremena i doveo u pitanje svoje učešće u predviđenom napadu. Tada je komandant bataljona uspeo da se pomoću karte i busole orijentiše i dovede borce pred neprijateljeve rovove. Snažnim jurišem bombaši su razbili neprijateljevu posadu (5. čet 2. bataljona 15. domobranskog puka), te je ova napustila rovove i razbežala se prema Bugojnu, ostavivši deset mrtvih, među kojima i jednog oficira. Prvi bataljon nije imao žrtava, dok iz čete 5. bataljona poginuo je jedan, a ranjeno četiri borca. Tako je, zauzimanjem grebena Mala i Velika Vrata i Mali Stožer, komunikacija Kupres — Bugojno bila prekinuta, te su bili stvoreni povoljni uslovi za napad na grad sa severne strane. Prvi bataljon je odmah krenuo ka gradu izbio na drum, dok je četa 5. bataljona ostala na Malom Stožeru kao obezbeđenje. Nadomak grada njegove su se čete zaustavile da bi se razvile u streljački stroj i pripremile za juriš. U međuvremenu su 2. i 4. bataljon, koji su nastupali preko Alajbegova Odžaka, u kome nisu zatekli neprijatelja, takođe izbili pred grad, dok je 3. bataljon, na levom krilu, u nastupanju preko Begova Sela, bio zadržan kod silosa. Jedna njegova četa, koja je prilikom podilaženja zalutala, nije stigla da učestvuje u napadu. Tada je neprijatelj otvorio strahovitu vatru iz svih oružja, stvorivši vatreni zid koji je bilo gotovo nemoguće preći. Iz rovova, bunkera i utvrđenih kuća ustaše, milicioneri i domobrani pucali su iz pušaka, puškomitraljeza i mitraljeza, dok su minobacači i topovi upotpunjavali uragansku vatru. U takvoj situaciji borci su bili prikovani za zemlju, nemoćni da izvrše juriš. Ali nisu smeli ostati na brisanom prostoru, jer ni ležeći polažaj nije predstavljao zaštitu. Ubitačnom vatrom bile su čete 2. i 4. bataljona gotovo prepolovljene. Prvi bataljon, koji je bio u nešto povoljnijoj situaciji, jer je njegov pravac nastupanja bio pogodniji, izbio je, u međuvremenu, pred grad i odmah krenuo na juriš. Njegovi borci su uspeli da se dohvate prvih kuća (zauzeli su, između ostalih, i čvrsto građenu zgradu nadzorništva puteva), uz gubitke od samo jednog poginulog i jednog ranjenog. Istovremeno su i 4. i 2. bataljon pošli na juriš, ali pod znatno težim okolnostima. Njihove čete, zaustavljene pred rovovima i bunkerima u žitu, a istovremeno zasute s boka, vatrom iz silosa, posle prvog trenutka kolebanja, krenule su na juriš kroz kišu metaka. Borci su hrabro jurišali, ali je neprijateljeva vatra bila isuviše jaka, tako da je streljački stroj bio prepolovljen. Pa ipak, jedinice su učinile gotovo nemoguće i uspele da se dohvate prvih kuća, zauzevši i dobro branje-

DRUGI NAPAD NA KUPRES
(noću 13/14. VII 1942)

Skica 18

„u dugačku zgradu konjusnice. »I pored velikih gubitaka na ulazima grada« — pisao je kasnije Štab brigade Vrhovnom štabu — »borci naših jedinica sa još većim elanom ulećeli su u grad. U tome ih nije sprečavala čak ni velika ljubav prema svojim ranjenim drugovima, koje su ostavljali pozadi sebe. Parolu koju je postavio Štab brigade — prvi u grad, naši borci ispunili su . . .« Prodor 2. i 4. bataljona odigrao se u isto vreme kada i prodor 1. bataljona. Međutim, ovim prodorima neprijateljeva odbrana je bila samo načeta i uzdrmana, ali ne i ozbiljnije rastrojena. Treći bataljon, koji je imao zadatak da blokira silos i da ga samo u krajnjem slučaju likvidira, stajao je pred tim jakim objektom, prikovan za zemlju žestokom vatrom. Pokušaji njegovih dveju četa da zauzmu silos nisu uspeali. Ovaj bataljon, po rečima komandanta i političkog komesara brigade, »shvatio je suviše kruto svoj zadatak i jurišao na silos, te otud dosta veliki gubici, među kojima ranjeni komandant i komesar bataljona«⁷⁵.

Dok su tako bataljoni 4. crnogorske brigade, ne obzirući se na velike gubitke, jurišali kroz strahovitu vatru, koja je ličila na vatreni zid, i već se dohvatili prvih kuća na severnoj i severoistočnoj strani grada, ostale jedinice su vodile teške borbe na svojim pravcima napada. Prva krajiška brigada je u određeno vreme izvršila napad na dodeljene joj objekte i postigla prve uspehe. Njen 3. bataljon je zauzeo Malu Plazenicu, posle kraće borbe u kojoj je imao jednog ranjenog, i sadejstvovao delovima 2. proleterske brigade u zauzimanju Velikih Vrata, gde je imao veće gubitke — dva mrtva i šest ranjenih. Prvi bataljon je, u međuvremenu, zauzeo Čardačicu a njegova 1. četa je uspela da gotovo bez borbe upadne u grad, likvidira džamiju i zapali nekoliko kuća. To je bilo upravo u vreme kad su se i bataljoni 4. crnogorske brigade probili u grad. Drugi bataljon, koji je napadao sa zapadne strane, preko sela Olova, nije naišao na očekivani otpor u tom selu i na groblju. Njegove

⁷⁵ Izveštaj Štaba 4. crnogorske brigade predstavniku Vrhovnog štaba S. Žujoviću od 14. avgusta u 13,45 časova (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 101); Izveštaj pomoćnika načelnika Vrhovnog štaba vrhovnom komandantu od 14. avgusta u 11,30 časova (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 104); Izveštaj Štaba 4. crnogorske brigade Vrhovnom štabu od 18. avgusta (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 108); Dnevnici M. Poleksića i J. Mihaljevića; Sećanja: Lj. Vučkovića, komandanta 1. bataljona (Ilustrovaná Politika br. 146 i 147), B. Đuričkovića, političkog komesara 2. bataljona (Stenografske beleške, Arhiv VII, k. 2003, br. reg. 4—1), B. Lompara, zamenika političkog komesara 1. bataljona (»Četvrta proleterska«, str. 90), dr M. Savićevića, lekara 4. crnogorske brigade (Isto, str. 93); Lj. Anđelić: Livanjska legenda; M. Vujović: Susreti u ratu, str. 94—5; Članci N. Jankovića i M. Jankovića; Izveštaj komandira žandarmerijske stanice iz Kupresa od 16. avgusta (Arhiv VII, k. 148, br. reg. 5/4).

dve čete izbile su pred grad, gde su dočekane jakom vatrom naročito iz zgrada opštine i trgovačke radnje Jandre Rebrine. Borci su jurišali na neprijateljeva utvrđenja, i zauzeli grupu kuća iznad potoka Točak (tzv. ciganske kuće), ali su bili odbijeni posle ogorčene borbe prsa u prsa. Jedna grupa boraca je čak uspela da se, pored gradske klaonice, probije do na 20—30 metara od vatrenih položaja topova, koji su se nalazili na muslimanskom groblju, ali je, protivnapadom ustaša, bila odbačena. U tom okršaju poginuli su komandir 2. čete i nekoliko boraca⁷⁶.

U međuvremenu je 1. bataljon 10. hercegovačke brigade, sa delovima 3. krajiškog odreda, uspeo da zauzme Zlosela i da potom izbije pred Kupres, gde je bio zaustavljen jakom vatrom iz automatskih oružja i minobacača. Jedna mina eksplodirala je u neposrednoj blizini komande 2. čete i ranila političkog komesara i komandira, koji je ubrzo umro. U daljim borbama poginula su još dva borca-bolničara, koji su od velikog umora zaspali na položaju, te su ih ustaše uhvatile i zaklale. Drugi bataljon, sa 2. bataljonom 3. sandžačke brigade, za to vreme je nastupao ka Kupresu s jugozapadne strane, duž komunikacije Šujica — Kupres. Pošto se pretpostavljalo da se neprijatelj nalazi na Poganoj glavici, to su se bataljoni pripremili da izvrše napad na to uporište. Ali su izgubili dosta vremena u pripremama. Dok su ostale jedinice vodile teške borbe na samoj ivici grada, a delimično i unutar njega, ova dva bataljona su gubila dragoceno vreme pred položajima koje je neprijatelj već u prvi sumrak bio napustio i na kojima se nalazilo jedno minobacačko odeljenje 1. proleterske brigade, koje je toga dana bilo upućeno kao pojačanje. U poslednjem trenutku 1. četa 2. bataljona 3. sandžačke brigade otkrila je zabunu i izbegla sukob s njim. Ponoć je već davno bila prošla kada su se oba bataljona uputila poljem ka Kupresu u kome se vodila ogorčena borba⁷⁷.

Borba se u Kupresu nastavljala s nesmanjenom žestinom. Ulice, dvorišta i kuće bili su zakrčeni stokom, ljudima, stva-

⁷⁶ Izveštaj Štaba 1. krajiške brigade Vrhovnom štabu od 19. avgusta (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 111).

⁷⁷ Izveštaj komandanta 10. hercegovačke brigade delegatu Vrhovnog štaba od 14. avgusta (AIRPJ, br. 15160); Izveštaj Štaba 10. hercegovačke brigade Vrhovnom štabu od 17. avgusta (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 106); Sećanja: N. Ljubibratića, zamenika komandanta 2. bataljona, M. Okiljevića, komandira 1. čete, i S. Kovačevića, zamenika političkog komesara 2. čete 1. bataljona 10. hercegovačke brigade («Hercegovina u NOB», Vojno delo, Beograd, 1961, str. 355 i 361); Z. Vidovića, komandanta 2. bataljona 3. sandžačke brigade (Stenografske beleške. Arhiv VII, k. 2001, br. reg. 2—8/3), grupe boraca istog bataljona (Arhiv VII, k. 2001, br. reg. 1—7/3); članak M. Žugića u »Pljevaljskim novinama«, br. 27 od 29. novembra 1961.

rima, a iz svakog prozora, iz vrata, tavana, iz rovova, bunkera, iza ograda ustaše i milicioneri su otvarali vatru, boreći se bespoštedno, sa ogromnom upornošću i rešenošću da se brane do poslednjeg metka. Delovi 4. crnogorske brigade našli su se u gradu u pravom osinjaku. Štabovi 1, 2. i 4. bataljona — koji nisu imali vezu sa Štabom brigade, odnosno sa zamenikom komandanta brigade, koji je bio određen da neposredno rukovodi napadom, pošto je ovaj još u prvim časovima borbe poginuo na prilazima gradu, zajedno sa kuririma⁷⁸ — održali su kratak dogovor da bi odlučili o daljem dejstvu. Odluka je bila da se nastave juriši. Prvi bataljon je krenuo duž glavne ulice. »Borba je dostigla kulminaciju« — seća se komandant tog bataljona. — »Osvajali smo kuću po kuću. Sa svih strana odjekivale su eksplozije bombi, štekatanje mitraljeza i vriska poplašanih žena i dece skrivenih po kućama. Jednu zgradu ustaše su namerno upalile, tako da im je svetlost ove buktinje omogućavala da nas preciznije tuku artiljerijom i minobacačima. Avetinska svetlost obasjala je užasne prizore. Oko kuća, zavezani konji i volovi, padali su od zalutalih metaka . . .« U jurišu nasred glavne ulice poginuo je najhrabriji puškomitraljezac. Borci su jurišali osvajajući kuću po kuću, a mestimično je dolazilo i do gušanja. »Neprijatelj je očajnički i snažno intervenisao na naše dijelove koji su upali u grad« — tako je Štab brigade opisivao ulične borbe — »i u jednom momentu bornim kolima, artiljerijom i paklenom vatrom iz dijela grada prema silosu uspio da zaustavi naše jedinice pred utvrđenom kasarnom (reč je o zandarmerijskoj stanici, danas stanici Narodne milicije — prim. M. L.) na jednu trećinu varoši. Štabovi naših bataljona pravilno su reagovali na pojavu bornih kola, sklanjajući ljudstvo u zgrade i pozadi zgrada i formirajući bombaške grupe, koje su napale borna kola sa kragujevačkim bombama, no uspjeli su samo da djelimično oštete kola«. Neprijatelj se naročito ogorčeno branio iz jednog bunkera, koji borci nisu uspjeli da unište, iz zgrada žandarmerijske stanice, Hrvatskog

⁷⁸ Pogibija zamenika komandanta brigade i njegovih kurira ostala je do danas nerasvetljena. Niko od preživelih boraca nije ih te noći video, niti se kasnije doznalo kada su i gde poginuli. Postoji mišljenje da je ova grupa ušla u grad i ostala zabarikadirana u jednoj kući gde je, u toku sledećeg dana, bila uništena (Lj. Anđelić: »Livanjska legenda«). Tačni su podaci da je jedna desetina partizana ostala u gradu i posle povlačenja svih jedinica (potvrđuju ih i neprijateljevi dokumenti), ali se sa dosta verovatnoće može smatrati da se radilo o grupi boraca iz 2. i 4. bataljona koja nije uspela da se povuče. Teško je pretpostaviti da je zamenik komandanta brigade sa grupom od deset kurira neopaženo prošao kroz osvojeni deo varošice, pored boraca 1, 2. i 4. bataljona i njihovih štabova, i, preko glavne ulice, došao do kuće o kojoj je reč. Najverovatnije je, ipak, da je ova grupa izginula na prilazima gradu.

doma, i osnovne škole i iza kamenih temelja crkve u izgradnji, u kojoj su se nalazili i minobacači. Borci 2. i 4. bataljona su takođe smelo jurišali, ali se, i pored velike hrabrosti, više ništa nije moglo učiniti. Tučeni iz bunkera, iz kuća, iz oklopnih kola, sa silosa, borci su se našli u gotovo bezizlaznoj situaciji. Jedna desetina, koja je prodrla u kuću sa druge strane glavne ulice i bila opkoljena, odbijala je uporno protivnapade neprijatelja. I jedinice 1. krajiške brigade, koje su očistile jedan deo varošice, bile su zadržane pod strahovitom vatrom, tako da je i njihov prodor bio lokalizovan. Bataljoni 10. hercegovačke brigade su i dalje vodili borbu pred gradom, bezuspešno pokušavajući da pored kuća Brkana, prodru u njegovu unutrašnjost. Jaka vatra iz automatskih oružja, eksplozije minobacačkih mina i granata, ubitačna vatra iz karteča i brisani prostor sprečili su borce da se, i pored više pokušaja, dohvate prvih kuća. Drugi bataljon je uspeo da se probije gotovo do samoga grada, a jedna četa 2. bataljona 3. sandžačke brigade je čak prodrla i u prve kuće, gde je bila zaustavljena. Nastupanje ovog bataljona preko ravnice bilo je praćeno jakom vatrom. »Čini mi se da nije bilo ni pedlja zemlje gdje nije padalo vrelo parče gvožđa« — seća se tog napada jedan borac bataljona. — »Čete, puzeći i u skokovima, primicale su se Kupresu. Ustaše su ispred svojih rovova i bunkera zapalili sijeno, koje su pripremili, da bi na taj način osvijetlili prilaz i otkrili naše privlačenje«. U jurišima na neprijateljev bunker i rovove poginulo je 10 boraca, među kojima i komandir 2. čete, a ranjeno je takođe 10 boraca, među kojima zamenik političkog komesara bataljona i zamenik političkog komesara 2. čete⁷⁹.

Noć je već bila na izmaku, a borbe u Kupresu i na njegovim prilazima odvijale su se s nesmanjenom žestinom. Uprkos mestimičnim prodorima delova 4. crnogorske i 1. krajiške brigade u grad i ogorčenim uličnim borbama, bilo je jasno da je branilac odneo pobjedu. Što je vreme više odmicalo, kod njegovih vojnika je raslo uverenje da će i ovaj napad partizana biti odbijen. Posada u silosu još se držala, ali su se već pojavili znaci da napad partizana na to utvrđenje popušta⁸⁰. I položaji

⁷⁹ Navedeni izveštaji, članci i izjave.

⁸⁰ O borbama oko silosa ostali su zapisani ovi redovi brigadnog lekara:

»Borba je počela tačno u određeni noćni čas; sa svih strana vatreni lanac brzo se stezao oko ustaške tvrđave. Brzo se prešlo na duge rafale da se sve pretvori u jednolično krkljanje koje samo povremeno prekidaju eksplozije ručnih bombi. Prošao je čas-dva i borba nije jenjavala. U brigadno previjalište dopraćeno je svega nekoliko ranjenika, što nijesmo mogli razumjeti. Dok sam im sa Marijom Lompar popravljao zavoje pričali su da ranjenika ima puno, ali da nema nosilaca... I, zbilja, iza vatrene linije, u mladom ovsu iza silosa, iza rijetkog žbunja u jarku kraj

na južnoj i zapadnoj ivici grada nisu bili ozbiljnije načeti. Jedino je situacija na severnoj strani bila teža, jer su u taj deo grada prodrli partizani. No, prema njima su bačene rezerve, oklopna kola i topovi, koji su neposrednim gađanjem tukli kuće u kojima su se nalazili partizani. »U tri tvrdo zidane zgrade uvukli su se partizani odakle su davali očajnički otpor« opisivao je ulične borbe komandant 9. pešadijskog puka. — »Pukovnik Šimić izdao je zapovjest da se te zgrade bombarduju iz topova i poruše kako bi se mogla ta gnijezda uništiti«. Pukovnik Šimić, koji je čitavo vreme držao u svojim rukama sve niti i uspešno rukovodio odbranom, ocenio je da napad partizana posustaje, te je doneo odluku da u zoru pređe u protivnapad na desetkovane i iznurene partizanske jedinice. I štabovi bataljona 4, 1, 10. i 3. brigade su došli do zaključka da su napadi osuđeni na propast i da bi svako dalje zadržavanje u gradu i pred utvrđenim bunkerima i rovovima donosilo samo nove žrtve. Čete 1. bataljona 1. krajiške brigade bile su protivnapadom neprijatelja prinuđene da napuste grad i da se povuku na Čardačicu. Pri povlačenju, koje je izvršeno organizovano, po delovima, one su bombama onesposobile oklopna kola i ubile dva ustaška oficira. Delovi 2. bataljona, koji su vodili borbe na zapadnoj ivici grada, bili su takođe prinuđeni, usled nadmoćnosti neprijatelja, a bez veze sa susedima, da se povuku. I oba bataljona 10. hercegovačke brigade i bataljon 3. sandžačke brigade povukli su se gotovo u poslednjem trenutku, jer su bili razdvojeni jednim oklopnim kolima i ustašama koji su se kretali u protivnapad. Prilikom povlačenja borci su spalili Zlosela, rekvirirali veliki broj stoke, žita i drugog materijala i uništili parni mlin, kao odmazdu za zločine stanovnika tog sela. U međuvremenu su i jedinice 4. crnogorske brigade, koje su se još uvek nalazile u gradu, obustavile napade. Delovi 1. bataljona su iznenada dobili vatru s leđa, iz rovova na putu Kupres — Velika Vrata, koje su u nastupanju bili očistili. Te su položaje, u međuvremenu, dok je borba besnela svom žestinom u gradu, poseli delovi ustaške jedinice koja je bila razbijena na Velikim Vratima. Štabovi 1, 2. i 4. bataljona ponovo su se sastali da odluče šta treba dalje raditi. Bilo je jasno da je napad doživeo potpuni neuspeh. Delovi njihovih bataljona su se, doduše, nalazili u gradu, ali je bilo očigledno da ostale jedinice, koje su napadale s južne i zapadne strane, nisu izvršile zadatke. Položaj se još više pogoršao kada je prime-

ceste, neprestano su se gomilali ranjenici. Dovodile su ih ili donosile bolničarke sa borcima pa se odmah vraćale natrag u stroj po druge na najizloženija i najopasnija mesta. Na svaki poziv ranjenog borca ili njegovog druga trčale su, puzale, pucale, odmah ukazivale pomoć. .. (Dr Mito Savićević: O sanitetu brigade, »Četvrta proleterska«, str. 93).

ćeno da se Krajišnici povlače iz grada na Čardačicu. Rešenje iz te kritične, gotovo bezizlazne, situacije nametalo se samo po sebi i moglo je biti samo jedno — povlačenje, koje se moralo izvesti odmah, bez odlaganja. Ali se povlačenje moglo vrlo teško izvesti, jer se nazad, preko već pređenog brisanog prostora na istočnoj strani grada, koji je bio tučen jakom vatrom, gotovo nije moglo odstupati. Stoga je odlučeno da se jedinice povuku preko Cardačice, na severozapadnoj strani, na kojoj su se nalazili delovi 1. krajiške brigade, koji su mogli pružiti zaštitu i prihvat. I taj pravac je, doduše, krio mnoge opasnosti, jer je neprijatelj sve preciznije tukao ulicu preko koje je trebalo preći. Štiteći međusobno povlačenje, borci su u grupama, noseći i vukući ranjenike, pretrčavali od kuće do kuće i, prešavši preko potoka Točak, izbijali na groblje na prvom kosama Cardačice. Neprijatelj je u tom pravcu usredsredio vatru da bi osujetio izvlačenje partizana. Međutim, on se nije usudio da pređe u gonjenje, jer su sa Cardačice delovi 1. krajiške brigade jakom vatrom štitili povlačenje 1. i 2. bataljona 4. crnogorske brigade. U grupicama i pojedinačno, borci su pristizali i okupljali se iza grebena, a zatim se povlačili preko Malih i Velikih Vrata ka Stožeru. Jedinice 1. krajiške brigade, koje su davale odstupnicu, povukle su se sa Cardačice tek nakon izvlačenja i poslednjih delova 4. brigade. Veći deo boraca povukao se ipak prema Velikom Stožeru istim pravcem kojim je i došao. Prilikom povlačenja došlo je do izražaja veliko drugarstvo koje se ispoljavalo u međusobnom pružanju pomoći. Svi ranjenici, pa i najteži, bili su evakuisani do brigadnog previjališta. Umorni borci su nosili svoje ranjene drugove izlažući se opasnosti da ih ustaše sustignu⁸¹.

Tako se, u zoru 14. avgusta, porazno završio napad na Kupres. U varošici, punoj leševa, ostala je samo jedna desetina partizana, opkoljena u zgradi nedaleko od žandarmerijske

⁸¹ Povlačenje ranjenika i sliku koju je tog jutra pružalo brigadno previjalište impresivno je opisao rukovodilac saniteta:

»Odmah iza kose rasula se po travi čitava bolnica. . . Čitava šuma pretvorila se u bolnicu. Okupljam bolničarke. Mokre, izgužvane, blijede i izobličene od umora naprežu poslednje snage i hitno izvršavaju naređenja. U njihovim torbama nema više nijednog zavoja. . . Vojo Mašković, komesar Drugog (treba Četvrtog — prim. M. L.) bataljona, teško ranjen rafalom u prsa, pita nas da li smo se premorili i moli da na njega ne trošimo zavoje. Krsto Popivoda je ranjen parčetom bombe u glavu. . . Pod jednom jelom gimnazista Vladeta (treba Brane — prim. M. L.) Selić, ranjen metkom u trbuh, povraća. . . Desetinu metara od njega brat mu teško ranjen kroz slabinu i bubrež. . . Bolničarka Desa Vlahović je u groznici i jedva se drži na nogama. . . Kod jedne jele bolničarka Dragica iz Mokra kod Šavnika sa zavezanom desnom šakom, u lijevoj drži kratku italijansku pušku sa odlomljenim kundakom i uči mladu bolničarku kako će da previja. . .« (»Četvrta proleterska«, str. 93).

stanice, boreći se do poslednjeg. Njen junački otpor zadivio je i neprijatelja. »Jedan dio kuće (najveće) poduzimača Josipa Hercega« (danas kuća Laze Bosnića — prim. M. L.) — opisao je poslednji otpor ove desetine boraca komandir žandarmerijske stanice — »srušen je od strane naših topova, jer se partizani, kojih je bilo deset, na drugi način nisu mogli istjerati. Pucali su iz kuće i bacali bombe. Osam ih je poginulo, a dva zarobljena. U ovoj kući mnogo je naših izbjeglica poginulo, jer nisu mogli od partizana iz kuće pobjeći, pa su poginuli u kući«⁸².

Operativni štab, koji je rukovodio napadom, nije u toku noći imao veze sa svima potčinjenim štabovima, te nije tačno znao kakva je situacija. Prema vatri Drateći kretanje jedinica, on je u prvi mah došao do zaključka da su one prodrle u grad i da će se napad uspešno završiti. Kada su, međutim, u zoru počeli pristizati borci koji su se povlačili uz padine Cardačice i Male Plazenice, načelnik Operativnog štaba, koji se nalazio sa Štabom 2. proleterske brigade, presretao je umorne borce i zahtevao od njih da se vrate i obnove juriš. Međutim, ubrzo je Operativni štab uvideo da se napad završio neuspešno, ali je došao do pogrešnog zaključka da je neprijatelj pretrpeo velike gubitke, da je njegova posada već demoralisana i da će novi napad u toku sledeće noći konačno dovesti do uspeha i likvidiranja tog ustaškog uporišta. Tog uverenja nisu bili samo Operativni štab i štabovi 2. proleterske, 1. krajiške i 10. hercegovačke brigade, koji su, pošto su se nalazili skupa, izmenjali 0 tome svoja mišljenja, već i pomoćnik načelnika Vrhovnog štaba i Štab 4. crnogorske brigade, koji su obavestili vrhovnog komandanta da je neprijatelj imao strahovite gubitke, da više nema ni municije za topove i minobacače, da je jako oslabljen i da ga treba »po svaku cenu uništiti i to baš večeras«.

Ove su ocene, međutim, bile samo delimično tačne. Neprijatelj je, doduše, imao znatne gubitke, ali ne toliko da bi oni ozbiljnije oslabili njegovu posadu. U borbama u gradu bilo je izbačeno iz stroja 107 neprijateljevih vojnika (poginulo je 20 ustaša i 13 milicionera, među kojima i komandant milicionerske grupe, a ranjeno je 50 ustaša, 20 milicionera, 2 domobrana i 2 žandarma). Među stanovnicima je bilo 10 poginulih, 19 ranjenih i 12 nestalih⁸³. Sem toga, borci 2. proleterske brigade su

« Arhiv VII, k. 148, br. reg. 5/4.

➤ Gubici, uzeti iz izveštaja komandira žandarmerijske stanice iz Kupresa, tačni su samo ukoliko se odnose na posadu Kupresa koja se nalazila u gradu. Međutim, o gubicima jedinica koje su se nalazile na Malim i Velikim Vratima neprijateljev štab u Kupresu nije mogao imati podataka, pošto su te jedinice, posle razbijanja, odstupile u pravcu Bugojna. Druga proleterska brigada je, na primer, zarobila 28 domobrana, koje je, nakon 2—3 dana, pustila kućama (Arhiv VII. k. 736, br. reg. 10—1).

zarobili 28 domobrana iz 5. čete 2. bataljona 14. domobranskog puka, koji su, bežeći s Malog Stožera i Velikih Vrata ispred delova 4. i 2. brigade, pali partizanima u ruke u Koprivničkoj šumi⁸⁴. Odbrambeni položaji neprijatelja takođe su bili mestimično probijeni, a neka su utvrđenja porušena, ali, u celini uzevši, odbrana je ostala čvrsta. Doduše, kod neboraćkog dela stanovništva i kod zbeга nastala je panika, što je otežavalo rad vojnih jedinica, ali su vlasti, energičnim merama, uspele da zavedu red i stišaju uzbuđenje. Ustaše su rano izjutra prešle u protivnapad, goneći partizanske jedinice koje su se povlačile ka polaznim položajima. Nova pojačanja, upućena iz Bugojna, kod Koprivnice vodila su borbu sa delovima 2. proleterske brigade, a posle podne su prodrli u Kupres. Za njima su pristigli i transporti municije i hrane za ugroženi garnizon. U toku dana vojska i građanstvo su radili na učvršćenju položaja, podizanju porušenih utvrđenja i raščišćavanju ulica, kako bi odbili novi napad ukoliko bi do njega ponovo došlo naredne noći. Iz Sarajeva je avionom stigao u grad ustaški pukovnik Francetić. On je konferisao s pukovnikom Šimićem, a zatim se odmah vratio⁸⁵.

Uprkos takvoj situaciji, Operativni štab je odlučio da ne odustane od predviđenog plana, iznetog u naređenju vrhovnog komandanta, po kome je trebalo, u slučaju da napad ne uspe, zadržati jedinice oko grada i obnoviti napad. Ali je stanje jedinica, naročito 4. crnogorske brigade, bilo takvo da se na novi napad nije smelo pomišljati. Jedinice su pretrpele velike gubitke: 4. crnogorska brigada je imala 64 poginula i 51 ranjenog borca (od kojih se na 2. bataljon odnosila polovina izbačenih iz stroja), 1. krajiška brigada 21 poginulog i 74 ranjena, 10. hercegovačka brigada 2 poginula i 6 ranjenih, 2. bataljon 3. sandžačke brigade 10 poginulih i 10 ranjenih, 3. krajiški odred jednog poginulog — svega, dakle, oko 240 izbačenih iz stroja, među kojima je bio veliki broj starešinaTM. Iz 4. crnogorske brigade poginuli su zamenik komandanta brigade, jedan zamenik političkog komesara bataljona i dva zamenika političkih komesara četa a ranjeni su tri komandanta i dva politička komesara bataljona, dva komandira i dva politička komesara četa. Među poginulim i ranjenim bio je veći broj nižih starešina i puškomitraljezaca. Pada u oči da je poginuo veliki broj članova KPJ, koji su se nalazili u prvim borbenim redovima, jurišajući na čelu svojih desetina, vodova, četa i bataljona. I kod ostalih

⁸⁴ Pismo Štaba 2. proleterske brigade Komandi mesta u Livnu od 16. avgusta (Arhiv VII, k. 736, br. reg. 10—1).

⁸⁵ Arhiv VII, k. 56, br. reg. 9/2—8.

⁸⁶ Gubici 2. proleterske brigade nisu poznati. Po sećanju boraca 4. bataljona. na položajima Mala Vrata ranjen je komandir 3. čete.

jedinica poginuo je znatan broj starešina. Tako su iz 1. krajiške brigade poginuli jedan komandir i jedan politički komesar čete, iz 10. hercegovačke brigade je poginuo jedan komandir, a ranjen je politički komesar čete, a iz 2. bataljona 3. sandžačke brigade poginuo je takođe jedan komandir čete".

U borbama su jedinice izgubile i znatan broj oružja i utrošile veliku količinu municije, te je stoga njihova borbeno sposobnost bila i u tom pogledu dosta umanjena. Prema neprijateljevim podacima, koji su verovatno bili tačni, ustaše su zaplenile 15 mitraljeza i puškomitraljeza, 60 pušaka, 10 pištolja i izvesnu količinu bombi i municije. Pomenuto oružje ustaše su, sigurno, našle kod poginulih, čiji su leševi ostali ispred grada i u njegovoj unutrašnjosti⁸⁸.

Iako je situacija bila objektivno takva da su izgledi u uspeh novog napada bili znatno umanjeni, ipak su i štabovi brigada i Operativni štab bili spremni da i treći put napadnu Kupres. Pomoćnik načelnika Vrhovnog štaba, koji se nalazio sa Štabom 4. crnogorske brigade na Velikom Stožeru, u 11.30 časova obavestio je vrhovnog komandanta da su tri bataljona 4. crnogorske brigade i delovi 1. krajiške brigade »kroz strahoviti neprijateljski baraž« ušli u grad i borili se herojski, ali Kupres nisu mogli da zauzmu zbog nedostatka bombi i zbog nevezštine u uličnim borbama (»ovi su ljudi heroji i majstori za položaje, dok su još nevezšti za napad na grad«), kao i zbog dejstva oklopnih kola i zbog jake artiljerijske i minobacačke vatre. Obavestivši ga o gubicima 4. crnogorske brigade (javio je o 82 izbačena iz stroja, jer tačne podatke još nije znao, pošto su se razbijene jedinice još uvek prikupljale), zbog kojih ona »nije sposobna za jači udar«, on je ipak izrazio spremnost boraca i starešina da učestvuju u novom napadu, za koji je delegat Vrhovnog štaba S. Zujović već bio izdao naređenje, ukazavši istovremeno na potrebu da se upute u pomoć bar tri bataljona 1. proleterske brigade »koji su sposobni za ulične borbe.« Međutim, dva časa kasnije, kada je, došavši do potpunijih podataka, zaključio da su gubici mnogo veći i da su dva bataljona »razbijena i nesposobna za ma kakvu akciju, kako uslijed velikih gubitaka u ljudstvu, tako i komandnom kadru«, Stab 4. crnogorske brigade je poslao izveštaj predstavniku Vrhovnog štaba S. Zujoviću da njegovi bataljoni neće moći da učestvuju u predstojećem napadu na grad, već da će samo »obezbjeđivati Veliki i Mali Stožer i vršiti demonstracije prema gradu«. On je ponovo izrazio uverenje da bi u napad trebalo

" Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 106, 108, 109, 111.
Arhiv VII, k. 65, br. reg. 22/3—1.

uvesti sveže snage, koje bi, u brzom naletu, dotukle neprijatelja koji je »večeras zaista najslabiji — uslijed gubitaka, demoralizacije, utroška municije itd.«⁸⁹.

Pismo štaba 4. crnogorske brigade nije, međutim, stiglo blagovremeno predstavniku Vrhovnog štaba koji se nalazio sa Štabom 2. proleterske brigade. On je bio uveren da će sve jedinice koje su napadale i prethodne noći preći u napad na istim pravcima i sa istim zadacima u 20 časova, za kada je zakazan početak napada.⁹⁰

Pod takvim okolnostima, napad koji je otpočeo u 20 časova nije mogao imati gotovo nikakve izgleda na uspeh. Jedinice su, doduše, posle kratkotrajne artiljerijske i minobacačke vatre, prešle u napad podržane vatrom iz svih automatskih oruđa, ali se njihov juriš vrlo brzo ugasio pred neprijateljevim rovovima. Prva krajiška brigada je zauzela Čardačicu, ovoga puta bez borbe, jer se neprijatelj bio povukao na levu obalu potoka Točak, i na njoj se zadržala u očekivanju da druge jedinice pređu u napad. Stab 2. proleterske brigade je uputio u napad preko Begova Sela svoj 1. bataljon, pojačan delovima 4. bataljona i Kupreške čete, koji je trebalo da dejstvuje zajedno sa 4. crnogorskom brigadom. Međutim, pošto je, u međuvremenu, primljeno obaveštenje da ta brigada neće učestvovati u napadu, Stab 2. proleterske brigade je odlučio da započeti napad ne obustavlja. Prvi bataljon se posle izvesnog zadržavanja pred gradom oko 21 čas puzeći, približio prvim kućama na severoistočnoj ivici grada. Neprijatelj je pustio njegove borce da se primaknu rovovima na oko 30 metara i tada je na njih otvorio jaku vatru od koje je poginuo jedan, a ranjeno sedam boraca. Bataljon je, pod takvim okolnostima, obustavio napad i povukao se na polazne položaje. I na ostalim pravcima borbe su ubrzo prestale: 1. krajiška brigada nije uspela da prodre u grad, a 10. hercegovačka brigada, sa bataljonom »Pelagić« 3. krajiškog odreda, stigla je samo do ivice grada, ali napad nije izvršila. Prema izveštaju njenog štaba, ona nije imala mogućnosti da prodre u grad, zato što ostale jedinice nisu upale u grad, a i zbog toga što su njen 2. bataljon i bataljon » Pelagić« zakasnili da u određeno vreme izađu na položaj⁹¹.

⁸⁹ Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 104; tom IV, knj. 6, dok. br. 101.

⁹⁰ Izveštaj Štaba 2. proleterske brigade Vrhovnom štabu od 17. avgusta u 15 časova (AIRPJ, br. 3258).

⁹¹ Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 106; AIRPJ, br. 3258; Arhiv VII, k. 56, br. reg. 9/2—8; Dnevnici V. Đokića i M. Milovanovića; V. Šegrt: Ratne uspomene, str. 186.

5. — Zaključak o neuspelim borbama za Kupres

Petnaestog avgusta ujutro prestale su borbe za Kupres, najteže i najkrvavije borbe proleterskih brigada u njihovom nastupanju od Zelengore do Bosanske krajine, a, bez sumnje, i najveće do tada borbe partizanskih jedinica za jedno naseljeno mesto. Bila je to, kako i sam neprijatelj tvrdi, borba »luda i užasna koja je trajala na život i smrt« i u kojoj se »borilo na sve strane sa neviđenom hrabrošću i požrtvovanjem«⁹². Još pod njenim svežim utiskom, komandir žandarmerijske stanice iz Kupresa je 16. avgusta napisao da su prilikom prodora partizana u grad »borbe vođene po ulicama i oko Kupresa i na periferiji tako da se neko vrijeme, od 24 do 4 sata, nije znalo ko su partizani a ko naši, jer se je sve pomješalo, naši i partizani, kao i mnoštvo izbjeglica. Ova borba bila je najkrvavija do sada, a gubitci su najveći«⁹³. A župan Velike župe Pliva i Raraa, u izveštaju opunomoćeniku vlade NDH, ovako je dao sliku koju je pružalo poprište: »Svjetlo dana pokazalo je u svoj svojoj grozoti rezultate noćne borbe. Svuda naokolo oko grada i u gradu ležali su lješevi pobunjenika pomiješani sa lješevima domobrana i milicionera. Pored ljudskih lješeva ležali su lješevi konja, goveda i ovaca. Okolna sela su plamtjela u plamenu«⁹⁴.

Drugi i treći napad na Kupres još su očiglednije potvrdili one iste slabosti koje su bile ispoljene prilikom prvog napada. Sadejstvo je ovoga puta, doduše, bilo bolje, ali ne i zadovoljavajuće. Pokazalo se da je u toku borbe veza između brigada opet bila slaba i da uticaj štabova na tok borbe nije bio dovoljan. Štabovi bataljona i komande četa ispoljili su puno odlučnosti i hrabrosti jurišajući na čelu svojih jedinica. Masovno herojstvo boraca je ovoga puta, možda više nego ikad ranije, došlo do punog izražaja. Borci i starešine 4. crnogorske brigade časno su ispunili zavete da će prvi upasti u grad, a 1. krajiška brigada je dostojno reprezentovala Bosansku krajinu u prvoj zajedničkoj borbi s partizanima iz Srbije, Crne Gore, Hercegovine i Sandžaka. »Naši partizani« — pisao je Stab 4. crnogorske brigade Vrhovnom štabu — »visoko cijene borbenost i požrtvovanost Krajiške brigade i sa velikom ljubavlju pričaju o njihovim aktima herojizma. Iskovala se prava proleterska ljubav između obje brigade«⁹⁵. I ostale jedinice su pokazale primernu hrabrost.

⁹² Iz bojne relacije 9. pešadijskog puka (Arhiv VII, k. 56. br. reg. 92—8).

»a Arhiv VII, k. 65. br. reg. 22/3—1, k. 215. br. reg. 8/1—1.

m Arhiv VII, k. 195, br. reg. 5/9—1.

»5 Zbornik, tom IV. knj. 6. dok. br. 108.

U borbama u Kupresu partizani su pokazali takva junaštva da je čak i neprijatelj bio impresioniran. Među velikim brojem boraca i starešina poginulo je i sedam njih koji su proglašeni za narodne heroje: iz 4. crnogorske brigade Spiro Mugoša, zamenik komandanta brigade, Sekula Popović i Mašo Brguljan, politički komesari četa, Duro Petrović, puškomitraljezac, i Jelica Mašković Jeja, desetar⁹⁶, a iz 3. krajiškog odreda komandanti bataljona Simo Solaja i Dušan Metlič.

Štabovi brigada su u svojim izveštajima Vrhovnom štabu ukazali na borce i starešine koji su se naročito istakli svojom hrabrošću, nesebičnim zalaganjem i žrtvovanjem, kao i umešnošću u komandovanju. Tako je Stab 4. crnogorske brigade 18. avgusta pisao vrhovnom komandantu sledeće:⁹⁷

»... Borci, komandiri i komandanti naše Brigade pokazali su divne primjere heroizma... Duro Petrović, najhrabriji borac naše Brigade, poginuo je junačkom smrću na ulici Kupresa pred samom kasarnom tukući svojim puškomitraljezom ustaše u kasarni... Komandant 1. bataljona Ljubo Vučković... na ulicama Kupresa, iz stojećeg stava, nalazeći se na čelu svoga bataljona, komandovao je sa istim i vješto ga provlačio kroz neprijateljsku vatru... Drug Vako Đurović, komandant 3. bataljona... ranjen na Kupresu idući na čelu svoga bataljona... Drugarica Vukosava Mićunović, vodnik i zamjenik komandira čete u 2. bataljonu... u Kupresu je upala među prvim borcima razgoneći neprijateljske bande...

Mi u našoj Brigadi imamo još boraca koji su pokazali mnogo heroizma. Napominjemo da su se naše drugarice pokazale hrabre i neustrašive i požrtvovane: rvući se sa ustašama na ulicama grada Kupresa i iste ubijajući; u prenosu i iznošenju ranjenika pokazale su veliku ljubav i požrtvovanost».⁹⁸

⁹⁶ Pogibiju Jelice Mašković, desetara i puškomitraljesca 2. čete 4. bataljona, ovako je opisala jedna njena ratna drugarica:

»Jelica je i druge noći predvodila svoju desetinu i krčila joj put svojim puškomitraljezom. Izginulo joj je već osam boraca iz desetine, a ona je bila ranjena u obje noge... Ispalila je i posljednji metak i puškomitraljez je počeo da se hladi... U njenoj ruci je bljesnula bomba i Jeličino tijelo, pomiješano sa izrovanom zemljom, poletjelo je na sve strane« (S. Tomašević: »Drugarice Četvrte proleterske«, Komunist, br. 293, od 6. XII 1962).

⁹⁷ Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 108.

⁹⁸ U Kupresu je poginuo i veći broj žena boraca 4. crnogorske brigade. S. Tomašević je, u navedenom članku, opisala i pogibiju Danice Popović, sedamnaestogodišnje devojke:

»U teškom okršaju za oslobođenje Kupresa, Danica je neprekidno pjevala »Internacionalu«. Prekidajući za trenutak pjesmu, šušketavo je obavještavala drugaricu do sebe o svakom zrnu koje bi je pri svjetlosti zapaljenog stoga sijena pogadalo: »Eto, opet me sada pogodi... sad u rame... sad u nogu... i »Internacionala« je zamukla«.

O hrabrosti žena boraca 2. proleterske brigade govori i politički komesar čete 3. bataljona, ističući Radu Šišковиć, koja je bila pohvaljena od Vrhovnog štaba zbog junačkog držanja u borbama na Malim i Velikim Vratima (Stenografske beleške, Arhiv VII. k. 2001, br. reg. 1—8/7).

Štab 1. krajiške brigade takođe je pisao Vrhovnom štabu o brojnim primerima junačkih podviga boraca i starešina:⁹⁹

»U ovim akcijama istakao se komandir 1. čete 1. bataljona drug Mikan Marjanović, koji u napadu na gradove upada bez pucnja u sam grad... Kupljanin Boško, partizan 1. čete 2. bataljona, koji se toliko približio neprijatelju da je došao ispod samog neprijateljskog utvrđenja i zamaskirao se kako bi dohvatio neprijateljske puške koje su virile iz puškarntce. Iste nije mogao dohvatiti, pošto su puškarntce visoke, zato je bacao bombe u utvrđenje... Komandir 2. čete 2. bataljona drug Pašagić Boško... ranjen je u nogu pred samim gradom... smatrao je da mora da izvrši svoj zadatak — zarobljavanje topova i herojski je poginuo trideset metara daleko od topova...«

A o hrabrom držanju boraca 2. proleterske brigade u borbama oko Kupresa ostali su zapisani ovi redovi u dnevniku člana njenog štaba:¹⁰⁰

»Borbe koje je izdržala naša brigada bile su žešće nego ma koje do sada. Ovim borbama borci naše brigade dokazali su da mogu sa ponosom da se zovu proleterska vojska. Municije smo imali sasvim malo, a teško oruđe nijedno... Sa hrabrošću naših boraca ne može se ništa meriti, vršili smo juriš na neprijatelja sa po jednim metkom u pušci, naši su upadali u Kupres i otimali su mitraljeze od ustaša... Borci 2. bataljona su jurišali na utvrđenja i u nedostatku bombi bacali su kamenje...«

Međutim, hrabrost i odlučnost boraca i starešina nisu bili dovoljni za uspeh. Pokazalo se da su za uništenje jakih utvrđenja, bunkera i zgrada zidanih od tvrdog materijala potrebna teža oružja. Borci 3. bataljona 4. crnogorske brigade nisu mogli, i pored više pokušaja, da savladaju otpor ustaša u silosu, a ni delovi koji su se nalazili u gradu nisu uspeli da neutrališu neprijatelja u žandarmerijskoj kasarni, niti u drugim utvrđenjima. Borci 1. krajiške brigade su izbijali pred bunkere i pokušavali da ih bombama unište, ali su bili odbijeni. Vatra minobacača i topova, mada dosta efikasna, nije mogla da nanese ozbiljnije štete neprijateljevoj odbrani. Nekoliko mina i granata je palo u grad i pogodilo neke kuće, ubivši i ranivši više osoba, ali jaka utvrđenja nisu mogle uništiti¹⁰¹. Ova oruđa su mogla dejstvovati efikasnije da su bila pridana jedinicama koje su vršile neposredan napad. Najveća je slabost, očigledno, bila u tome što su jedinice upućene preko ravnice, uprkos tome što je prvi napad pokazao da je nastupanje s tih pravaca gotovo

⁹⁹ Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 111.

¹⁰⁰ V. Đokić: Dnevnik; AIRPJ, br. 3264.

Komandant 2. proleterske brigade je o dejstvu topova i minobacača 1. krajiške brigade rekao sledeće: »Krajišnici su tukli sa Maglaja protivtenkovskim topom i bacačima. To je bila glupost, jer je bilo daleko oko 5 km vazdušne linije« (Arhiv VII, k. 2001, br. reg. 1—7/7).

besmisleno. Umesto da se snage grupišu i prodor u grad izvrši sa severne strane, preko pogodnih objekata Male Plazenice i Cardačice, znatne snage su bile angažovane da napadaju s jugoistoka, juga i jugozapada, tj. preko terena koji je bio tučen efikasnom vatrom.¹⁰² Nije slučajno da su i u drugom napadu postigle najveći uspeh i prodrle u grad samo one jedinice koje su napadale sa severne strane. Jedna četa 1. bataljona 1. krajiške brigade je čak uspela da se, gotovo bez borbe, probije u grad, iskoristivši pogodnost terena, a i delovi 1. krajiške i 4. crnogorske brigade, koji su napadali sa severa, izbili su u prve kuće relativno brzo i bez većih gubitaka.

I neprijatelj je, sa svog stanovišta analizirajući protekli napad, došao do zaključka da se najslabiji deo odbrane grada nalazio na severnoj strani i da su se partizani upravo s tog pravca probili u grad, iskoristivši pogodnosti koje im je nudio teren. »Ovaj puta« — izvestio je komandir žandarmerijske stanice — »partizani su iskoristili priliku što su još 13. kolovoza sa obližnjih brda Kupresa promatrali naše položaje, pa čim je pao mrak privukli su se neopaženo preko žita do najsjevernijih naših položaja, koje su bombama i strojnicama iznenada napali, a drugi se između naših položaja uvlačili u Kupres sa dvije strane, pa su se odmah u kuće kojih su se domogli zabarikadirali, te iz kuća na naše snage pucali.«¹⁰³ Prodor delova 4. crnogorske i 1. krajiške brigade u grad sa severa nije mogao biti iskorišćen, jer nije bilo rezervi koje bi se ubacile u zauzeti deo grada i proširile postignuti uspeh. Sve su jedinice bile upotrebijene na ostalim pravcima, a 5. bataljon 4. brigade, koji je zadržan u rezervi na Velikom i Malom Stožeru, bio je predviđen da se upotrebi samo za prihvatanje ostalih jedinica u slučaju

¹⁰² Pomoćnik načelnika Vrhovnog štaba Pavle Ilić Veljko, koji je učestvovao u donošenju plana za napad na Kupres, ovako je, u razgovoru sa autorom, 26. maja 1964. godine, ocenio taj plan:

»Smatram da je plan napada na Kupres bio vrlo slab i da snage nije trebalo tako rasporediti da napadaju sa svih strana. Ja sam predlagao da se glavni napad izvrši preko Plazenice i Cardačice jer sam bio ubeđen da će tim pravcem naše snage uspeti da prodru u grad i da ovladaju njime. Po mom predlogu trebalo je naše snage ovako rasporediti: izvesnim delovima zatvoriti komunikaciju Kupres — Bugojno u rejonu Velikih i Malih Vrata; glavninu orijentisati u napad preko Plazenice i Cardačice; manjim delovima demonstrirati sa drugih pravaca a jaču rezervu ostaviti u rejonu Crnog vrha. Pošto grad bude zauzet, ustaše će se zadržati u silosu i u rovovima oko njega, odakle će biti prinuđene da se izvlače preko Stožera ka Bugojnu. Tada bi na njih prešla u napad naša rezerva i uništila ih.

Moj predlog, međutim, nije bio usvojen. Prihvaćen je Arsin predlog o koncentričnom napadu koji — kao što je poznato — nije dao rezultata«.

im Arhiv VII, k. 65, br. reg. 22/3—1.

njihovog" povlačenja. Pogodnosti za napad koje je nudio teren na severnoj strani Kupresa i potrebu da se tuda izvrši glavni napad uočio je i Stab 4. crnogorske brigade, doduše prekasno, kad su mu oba neuspela napada otvorila oči. On je, odmah posle drugog napada, pisao delegatu Vrhovnog štaba da su iskustva pokazala da na Kupres treba napadati sa pravca Velikih Vrata i Cardačice i da se nisu ispunila očekivanja da će 3. bataljon privući na sebe svu vatru neprijatelja iz silosa.¹⁰⁴

U izveštaju Vrhovnom štabu on je, dajući kritičku analizu napada na Kupres, istakao da je bila greška što su bataljoni napadali preko ravnog terena, koji nije pružao nikakav zaklon od ubitačne bočne vatre iz silosa i iz rovova između silosa i prvih kuća, umesto da su se rokirali udesno, prema 1. bataljonu koji je, zahvaljujući okolnosti što je napadao pogodnijim terenom, ušao u varošicu bez žrtava.¹⁰⁵ Tako velikim gubicima 2. i 4. bataljona na prilazima gradu uzrok je, po mišljenju Štaba brigade, bio taj što su čete zauzele nepravilan borbeni poredak razvivši borce u streljački stroj i što štabovi bataljona nisu pravilno reagovali na vatru neprijatelja.¹⁰⁶

Razlozi Štaba brigade navode na zaključak da on nije mogao posle borbe dati objektivnu ocenu neuspelog napada. Njegova primedba da štabovi 2. i 4. bataljona nisu »u potpunosti shvatili naredbu štaba brigade i povelili svoje ljudstvo dolinom potoka Mrtvice« (treba: Karićevca — prim. M. L.) bila je neosnovana: štabovi bataljona su napadali kuda im je bilo i naređeno, a potok koji na tom pravcu protiče prostranom livadom gotovo i nema obala koje bi mogle zaštititi borce prilikom podilaženja neprijateljevim rovovima na ivici varošice; pod unakrsnom vatrom nijedan borbeni poredak nije mogao biti celishodan. Trebalo je, dakle, konstatovati da se Kupres nije mogao zauzeti i da ga nije ni trebalo napadati; no, tada takav zaključak štabovi nisu mogli doneti.

Nedostatak municije i ručnih bombi u znatnoj je meri umanjivao silinu napada a juriše boraca činio nedovoljno efikasnim. »Ja sam bio bombaš za vreme borbi na Kupresu« •— seća se jedan preživeli borac 2. proleterske brigade. — »Nas pet dobili smo po dve-tri bombe, a trojica su išla sa kamenjem u torbi«. A komandant iste brigade kaže: »Kad su se povlačili naši, bilo je boraca bez metka. Svaki čuva po dva metka, ako istrči ustaša pred njega da ga ne ubije, a puškomitraljezi su ostajali sa po pet do deset metaka.¹⁰⁷

HM Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 101.

»« Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 108.

»« Isto, dok. br. 108.

«" Stenografske beleške, Arhiv VII, k. 2001, br. reg. 1/12—7.

I slaba fizička kondicija ljudstva, koje je bilo premoreno dugotrajnim borbama, marševanjima i nespavanjem, uticala je, bez sumnje, na vitalnost, izdržljivost i psihičku koncentraciju boraca.¹⁰⁸

Premorene i desetkovane jedinice povukle su se od Kupresa, ostavivši na njegovim prilazima manje delove koji su imali zadatak da održavaju dodir s neprijateljem i obezbeđuju okolna srpska sela. Četvrta crnogorska brigada, čije se brojno stanje, posle velikih gubitaka, smanjilo na 703 borca, od kojih samo oko 560 u boračkim jedinicama, i koja je ostala s malo municije,¹⁰⁹ povukla se u selo Donje Vukovsko da bi sredila svoje redove i pripremila se za nove zadatke. Njen štab je obavestio vrhovnog komandanta da veliki gubici ipak nisu značajnije uticali na njenu borbenu vrednost, da je stanje u brigadi vrlo dobro i da će ona svaki zadatak izvršiti bez obzira na teškoće na koje bude nailazila.¹¹⁰ Druga proleterska brigada, čije se brojno stanje u bataljonima smanjilo na 505 boraca, povukla se u rejon Novog Sela da bi se odmorila posle dvonedeljnih teških borbi u kojima je bilo izbačeno iz stroja 109 njenih boraca, među kojima šest komandira i jedan politički komesar čete,¹¹¹ i pripremila se za nove zadatke, prepustivši svoje položaje u Koprivnici i na Velikim Vratima Kupreškoj četi i delovima 1. krajiške brigade. Prema Kupresu i Zlozelima položaje je držala 1. krajiška brigada, dok je jedan bataljon 10. hercegovačke brigade u rejonu Donjeg Malovana zatvarao pravac Kupres — Sujica. Štab 10. hercegovačke brigade sa svojim 2. bataljonom i bataljonom 3. sandžačke brigade smestio se u Šujici. Tih dana je u sastav 10. hercegovačke brigade ušao i Konji-

¹⁰⁸ v. Đokić je u svom dnevniku zabeležio da su borci 1. bataljona, kada su drugi put pošli da zauzmu Vrata, bili toliko umorni da su gotovo spavali.

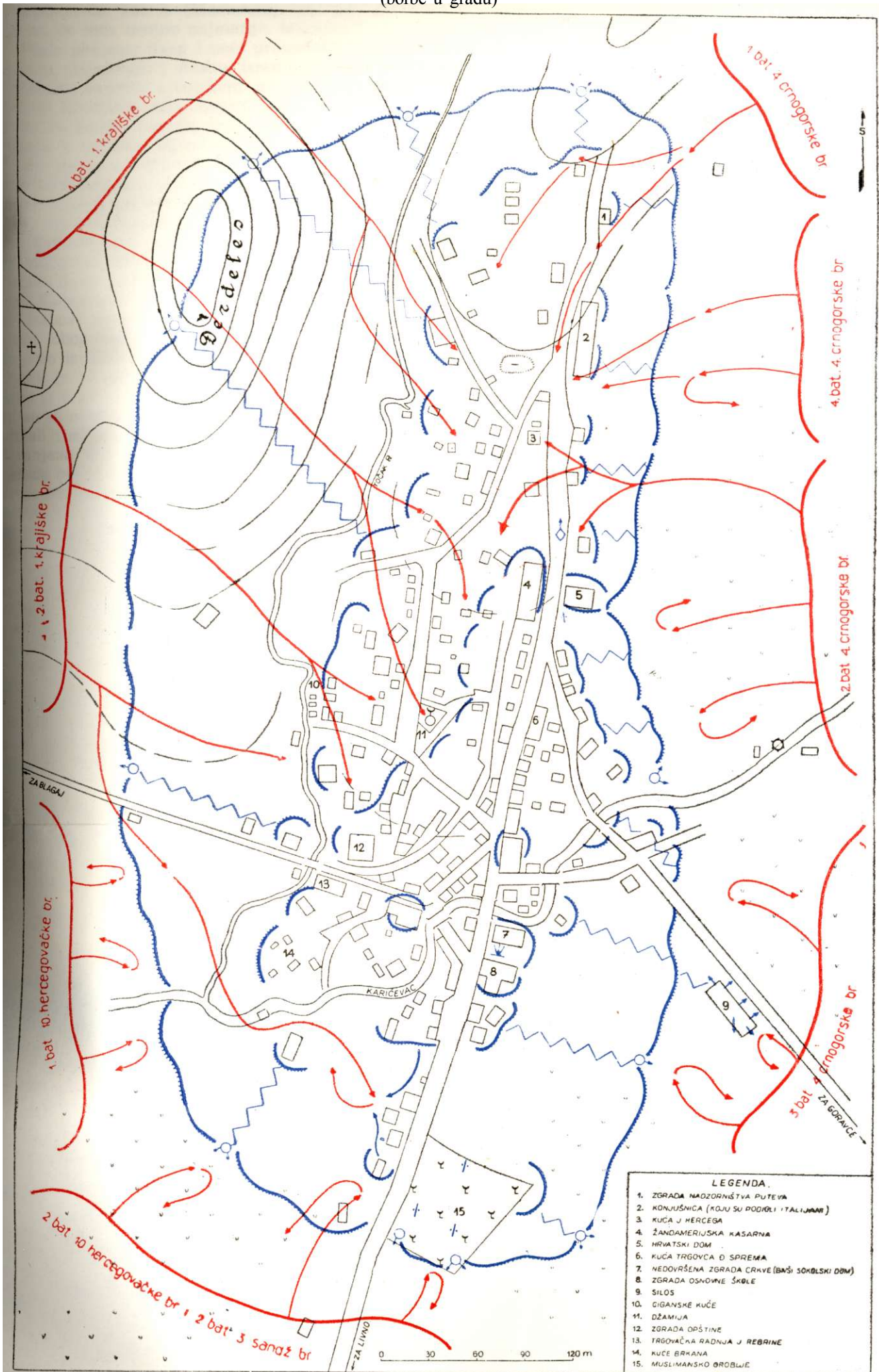
Komandir 1. čete i zamenik političkog komesara 2. čete 1. bataljona 10. hercegovačke brigade naročito se sećaju premorenosti svojih boraca:

»Tri dana i tri noći trajala je borba, oči su se sklapale čim se spustiš na zemlju, a neprijatelj na domaku, doziva, obasipa vatrom. Komandiri su obilazili vijugavi stroj koji je plegao oko kruške na uzvišici iznad prvih kuća Kupresa i bodrili borce... Sve se to zbivalo istovremeno dok su nebo parale blještave rakete, grurali minobacači i vezli mnogobrojni mitraljezi...« (M. Okiljević i S. Kovačević: Pali su u Prvom bataljonu, »Hercegovina u NOB«, str. 355).

¹⁰⁹ Brigada je bila naoružana, uglavnom, italijanskim automatskim oružjem. Pošto je u borbama za Bugojno i Kupres municija bila gotovo utrošena, a do nove se nije došlo, to je 10 puškomitraljeza bilo van up-p" trebe. I zalihe puščane municije su se ozbiljno smanjile, dok je ručnih bombi ostalo samo oko 40—50 (Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 125, knj. 7, dok. br. 2).

no Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 108.

»i Dnevnik V. Đokića; AIRPJ, br. 3258 i 3259.

- LEGENDA.
- 1. ZGRADA NADZORNISTVA PUTEVA
 - 2. KONJUŠNICA (KOJU SU PODIGLI ITALIJANI)
 - 3. KUĆA J HERCEGA
 - 4. ŽANDAMERIJSKA KASARNA
 - 5. HRVATSKI DOM
 - 6. KUĆA TRGOVCA D SPREMA
 - 7. NEDOVRŠENA ZGRADA CRKVE (BIVŠI SOŠLSKI DOM)
 - 8. ZGRADA OSMOVNE ŠKOLE
 - 9. SILOS
 - 10. GIGANSKE KUĆE
 - 11. DŽAMIJA
 - 12. ZGRADA OPŠTINE
 - 13. TRGOVAČKA RADNJA J REBRINE
 - 14. KUĆE BRKANA
 - 15. MUSLIMANSKO OROBLJE

čki bataljon, koji se za vreme borbi za Kupres nalazio prema Gornjem Vakufu pod komandom Štaba 5. crnogorske brigade. Taj bataljon. će, kao 3. (Mostarski) bataljon, povećati brojno stanje te, do tada brojno najmanje, brigade.¹¹²

Posle petnaest dana i noći provedenih u grozničavom iščekivanju, uzbuđenju i strahu, ispunjenih ogorčenim borbama, u kojima su, zajedno s vojskom, učestvovali i stanovnici grada i okolnih hrvatskih sela, neprijatelj u Kupresu je mogao da odahne. Po žestini napada, kao i na osnovu izjava zarobljenih partizana i, izgleda, zaplenjene zapovesti, pukovnik Šimić je zaključio da su u borbama učestvovala jake partizanske snage — oko 3000 boraca — koje su imale zadatak da po svaku cenu zauzmu Kupres, ali da su, zbog odlučne odbrane ustaša i zbog velikih sopstvenih gubitaka, bile prinuđene da obustave napade. Međutim, on se nije zaneo postignutim uspehom i nije izveo zaključak da je opasnost potpuno otklonjena. Na osnovu podataka da se partizanske jedinice i dalje zadržavaju na prilazima Kupresu, udaljene samo 4—5 km, on je zaključio da njihovi štabovi očekuju pojačanja i vrše pregrupacije za nove napade. Zbog toga je nastavio radove na učvršćivanju odbrane i pojačao izviđačku aktivnost. U cilju nasilnog izviđanja, neprijatelj je 15. avgusta jače delove, praćene oklopnim kolima, uputio u pravcu Zlosela, ali su ih delovi 1. krajiške brigade, koji su se nalazili na položajima na desnoj obali Bilog potoka, zadržali i odbacili u Kupres. U ovoj borbi partizani su imali tri ranjena, dok gubici ustaša nisu utvrđeni. I delovi koji su iz grada bili upućeni prema Maloj Plazenici i Velikim Vratima bili su zadržani, a potom i odbijeni od strane jedinica 2. proleterske brigade. No kako je ubrzo usledio i napad iz pravca Bugojna, partizani su bili prinuđeni da napuste svoje položaje i povuku se s komunikacije. Zaseda u šumi kod Koprivnice bila je otkrivena nesmotrenošću jednog komordžije, tako da su ustaše izbegle veće gubitke (imale su četiri mrtva i nekoliko ranjenih). Pošto je intervencijom dveju četa Crne legije iz Bugojna, pod vodstvom bojnika Bobana, komunikacija Kupres — Bugojno bila oslobođena i, angažovanjem radnika, opravljena, iz Bugojna su gotovo svakodnevno upućivani transporti municije i namirnica, a iz Kupresa su evakuisani zbegovi dece, staraca i žena, da bi se varošica rasteretila od neboračkog stanovništva koje je smetalo vojsci. Posada, kojoj su pristizala nova pojačanja, tako da je njen broj narastao na 2000 vojnika, neprekidno je učvršćivala odbrambene položaje.¹¹³

us Zbornik, toni IV, knj. 6, dok. br. 106 i 111.

Ma Arhiv VII, k. 65, br. reg. 22/3—1, k. 56, br. reg. 9/2—8, k. 95, br. reg. 5/9—1, k. 71, br. reg. 49/3—4, k. 213, br. reg. 30/7—1; Zbornik, tom IV, knj. 6, dok. br. 111; Dnevnik V. Đokića; AIRPJ, br. 3259 i 3258.

Komandant 3. domobranskog korpusa, koji je poslednjih dana s velikom pažnjom pratio razvoj događaja oko Kupresa, pridajući im izuzetan značaj, nije mogao, i pored najboljih želja, da uputi brojnija pojačanja u pomoć napadnutom garnizonu. Tih dana se naročito pogoršala situacija oko Foče, kojoj je, po svim izgledima, pretila neposredna opasnost od četnika Draže Mihailovića koji su se u velikom broju koncentrisali oko nje. Trebalo je upućivati trupe na sve strane, a njih nije bilo dovoljno. Komandant je dobro uočio da partizani »preovlađuju u prostoru Kupres — Duvno i dalje prema Jajcu« i da bi trebalo »osloboditi opkoljene čete pukovnika Šimića u Kupresu pritiskom sa pravca Bugojno«, ali je morao konstatovati da je za tu akciju »potrebno mnogo više snaga« i da bi pukovnika Šimića trebalo ojačati bar sa još dva bataljona, koje, međutim, nije mogao naći. »U Bugojnu prikupljeno sve sa čime se raspolaze momentalno, domobrani i ustaše oko dva sata (čete — prim. M. L.) i upotrebljeno na pravcu Kupresa radi olakšanja tamošnjih snaga« — obavestio je komandant korpusa Glavni stožer 15. avgusta.

Posle neuspelih borbi za Kupres, u kojima su brigade pretrpele velike gubitke, Vrhovnom štabu je bilo jasno da se to zloglasno ustaško uporište ne može zauzeti, bar za izvesno vreme. Prema obaveštenjima dobijenim 17. avgusta od Štaba 2. proleterske brigade u Kupres su stigle tri čete ustaša¹¹⁴. Trebalo je, dakle, sačekati dok se ne ukaže povoljnija prilika. U međuvremenu je Vrhovni štab bio obavešten o ponudi veće grupe muslimana da se predaju. Njihov delegat, koji je stigao u Vrhovni štab 16. avgusta,¹¹⁵ doneo je obaveštenje da je oko 700 muslimana spremno da se preda partizanima ukoliko bi im bila zagarantovana bezbednost. Mada je s velikom rezervom i nepoverenjem primio ovu ponudu, Vrhovni štab ju je ipak prihvatio, uslovivši je zahtevom da muslimani u dogovoreno vreme napadnu ustaše i unište topove, oklopna kola i automatska oruđa. Dobivši pozitivna uveravanja,¹¹⁶ on je 19. avgusta naredio štabovima 1. krajiške, 2. proleterske i 4. crnogorske brigade da, manjim delovima, izvrše demonstrativan napad na Kupres u dogovoreno vreme, tj. 19. avgusta u 21 čas, kako bi

^{1,4} AIRPJ, br. 3258; Naređenje Vrhovnog štaba Štabu 4. crnogorske brigade od 18. avgusta u 13 časova (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 115).
»5 v. Dedijer: Dnevnik, I, str. 256.

¹¹⁶ Odgovor, dobijen 19. avgusta u 10,30 časova, glasio je: »Ustaše će izaći prema Vratima. Muslimani su kod topa, bacača i teškog topa. Mi ćemo što više zla učiniti unutra. Od Pogane glavice otvorite najjaču vatru. Nemojte tući top, jer se kod njega nalazi velika količina municije. Topom tucite donji deo grada. Mi ćemo izaći 19. u 21 čas...« (Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 121).

omogućili, odnosno olakšali predaju muslimana. Istovremeno im je skrenuo pažnju na opreznost, da ne bi bili obmanuti, jer s obzirom na pristigla pojačanja, najavljena predaja manje je verovatna. »Predavanje tih ustaša mnogo bi značilo za dalje vođenje naše borbe« — pisao je Vrhovni štab Štabu 4. crnogorske brigade. Demonstrativan napad na Kupres, čak i pod uslovom da ne dođe do najavljene predaje muslimana, mogao je u svakom slučaju da bude koristan jer bi bio »u duhu našeg plana da se neprijatelj prikopa (u značenju: veže, prikuje — prim. M. L.) za pojedina mjesta, onemogućavajući mu pokret ka oslobođenoj teritoriji.«¹¹⁷

U određeno vreme, brigade su izvršile demonstrativan napad, ali do očekivane predaje muslimana nije došlo. Jedinice su bile oprezne: ne želeći da rizikuju, one se nisu upustile u borbe. Pa ipak je 3. četa 4. bataljona 2. proleterske brigade bila iznenađena protivnapadom ustaša na položajima kod Malih Vrata. Tom prilikom su poginula dva istaknuta bombaša, a ranjen je vršilac dužnosti komandira čete, dok je neprijatelj imao samo jednog ranjenog. Prva krajiška brigada je imala samo jednog ranjenog.¹¹⁸ Neizvesno je da li je posredi bila obmana ili nemogućnost da se izvede bekstvo iz utvrđene varoši.

Tako su 20. avgusta 1942. godine prestale borbe za Kupres, čime se završila najburnija etapa ofanzive proleterskih brigada.

u? Zbornik, tom II, knj. 5, dok. br. 114, 115, 121.

us izveštaj Štaba 1. krajiške brigade Vrhovnom štabu od 20. avgusta (Arhiv Instituta za proučavanje radničkog pokreta, Sarajevo — dalje: AIRP — br. 450); Dnevnicu M. Milovanovića, V. Đokića, M. Poleksića i J. Mihaljevića; Sećanje grupe boraca 4. bataljona 2. proleterske brigade (stenogram, privatno vlasništvo K. Durašinovića); Bojna relacija 9. pešadijskog puka (Arhiv VII, k. 56, br. reg. 9/2—8).